

A TÁVOLI MÁSIK SZÖVEGEKBEN ÉS KÉPEKBEN A KORA ÚJKORI
MAGYARORSZÁGON: *HISTORIA NATURALIS* ÉS ANTROPOLÓGIA
A NAGYSZOMBATI KALENDÁRIUMOKBAN, 1676–1709 (1745)¹

Annak a diskurzusnak, amit etnográfiai/antropológiai *tudás*nak, majd a 18. század végétől – 19. század elejétől *tudomány*nak tekinthetünk, egyes összetevői, eszmei nyomvonalai, valamint bizonyos, vele kapcsolatos elvárások Magyarországon úgy tűnik, már legalább a 17. század második felétől kezdődően megjelentek: többek között például a nagyszombati jezsuita egyetem egyes nyomtatványainak a lapjain. Az 1635-ben Pázmány Péter érsek által alapított – s a mai budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem elődjét képező – jezsuita egyetem (lásd KNAPP – SZÖGI, 2012) egyfajta információs központként működött Kelet-Közép-Európában: kontinensünk és a világ különböző tájairól származó tudásanyagot áramoltatott, közvetített a helyi befogadóközönség(ek) felé egészen a rend 1773-as feloszlatásáig. Ezek az ismeretek – egyebek mellett – az ún. *távoli Másik* jellemzőire is vonatkoztak: vagyis a különböző Európán kívüli népek – mind valóságközelibb, mind pedig konstruáltabb – vonásaira. Ez utóbbiakat a közelmúlt nyugat-európai utazástörténeti, újhistorista és posztkoloniális megközelítésű elemzéseink inkább a szemlélők *értelmezői szűrője* termékeinek – így sok esetben pusztán *tulajdonított* vonásoknak – tekintik, mintsem a megtapasztalt idegen/más társadalmi valóságok hű tükrének (lásd GREENBLATT, 1991; BARKER – HULM – IVERSEN, 1998; HADFIELD, 2001; SCHABERT – BOENKE, 2002; LOOMBA – BURTON, 2007. Lásd még SAID, 1978). Magyarországon ugyanakkor e jellemzők kutatása, elemzése, a *távoli Másik*-ra vonatkozó kora újkori ismeretanyag feltárása, összegyűjtése alig kezdődött még el.² Jelen tanulmány elsősorban az ilyen feltárásokhoz kíván hozzájárulni, illetve felvetni néhány azokhoz kapcsolódó olvasástörténeti-filológiai meggon-

¹ Jelen tanulmányom az alábbi, eredetileg angol nyelven írott munkámon alapul, annak szövegében is, képanyagában is kibővített, magyar nyelvű átdolgozása: Local Access to Global Knowledge: *Historia naturalis* and Anthropology at the Jesuit University of Nagyszombat (Trnava), as Transmitted in its Almanacs (1676–1709). In: ALMÁSI, Gábor (szerk): *A Divided Hungary in Europe*, vol. 1: *Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, 201–228. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2014.

² Ebben a témában mindeddig nem létezik átfogó magyar szakirodalmi bibliográfia; szándékomban áll a közeljövőben egy ilyet összeállítani. A néprajztudomány oldaláról a közelmúltban megjelent fontosabb vonatkozó munkák közül lásd például MIKOS, 2004; FÜLEMLÉ, 2007, 2010. Saját munkáimat lásd a további hivatkozásokban és a bibliográfiában.

dolást. A további elemzés szempontjai igen változatosak lehetnek; a *másság-reprezentációk mint tulajdonított vonások* kutatási iránya azonban esetünkben is kétségtelenül releváns.

Ez a tudás ebben az időben úgy tűnik, még nem egy elkülönült – etnográfiai vagy antropológiai – diskurzus formájában jelentkezett. Számos különböző tudós diskurzusnak képezte a részét, melyek a korszakban a nagyszombati jezsuita egyetemen (is) műveltettek, illetve innen terjedtek szét különböző formákban és módokon. A jezsuita egyetem által kiadott kalendáriumokból, mint az egyik olyan nyomtatványtípusból – és kommunikációs médiumból – kiindulva, amely effajta tudást terjesztett, megkísérlem a továbbiakban számbavenni a helyi tudós (nyomtatott) diskurzusnak azokat a formáit, amelyek szöveges vagy képi információkat közvetítettek az Európán kívüli népek etnográfiájára/antropológiájára³ vonatkozóan. Mint a továbbiakban látni fogjuk, az egyetem kalendáriumaiiban fellelhető ismeretek számos különböző nyomtatvány-, illetve diskurzusformán alapultak. E nyomtatványok közül egyesek megvoltak a nagyszombati egyetem régi könyvtárának a polcain is; egy részük ma is fellelhető a budapesti Egyetemi Könyvtár régi gyűjteményében.

Ahhoz, hogy egy ilyen globális vonatkozású információanyag lokális át-szűrését, a helyi befogadóközönségekhez való eljutását érdemben elemezni tudjuk, szükségünk van ennek az igen komplex tudás-transzfernek mind egy *materiális-textuális*, mind pedig egy *történeti szociológiai* megközelítésére. Egyes, a közelmúltban kidolgozott fontos kutatómódszertani megfontolásoknak – elsősorban kultúra-történészek, mint Peter Burke és Roger Chartier (BURKE, 2000; CHARTIER, 1989, 1992, 1996a és 1997), tudománytörténészek, mint Claude Blanckaert, és mások (lásd BLANCKAERT, 1985) megfigyeléseinek – az alkalmazásával a nagyszombati egyetemen feldolgozott, s az Európán kívüli világra vonatkozó kora újkori tudásanyagot a továbbiakban a következő két nagy kérdéscsoportnak megfelelően tárgyalom:

I. Közelebbről nézve *miféle információanyagot* szállítottak/hordoztak az egyetem nyomtatványai a *távoli Másikról*? Honnan származott ez a tudásanyag? Milyen kommunikációs csatornákon/médiumokon keresztül érkezett el a helyi közönségekhez?

³ Claude Lévi-Strauss sok tekintetben máig érvényes meghatározásai szerint az etnográfia tudománya a *más* társadalmak *leírását* tekinti céljának, az etnológia az egymással való *összehasonlítást* az antropológia pedig az ember által létrehozott szocio-kulturális intézményeknek mint *reprezentációs rendszereknek* és *kommunikációs technikáknak* a tanulmányozását jelenti, lásd LÉVI-STRAUSS, 1974 [1958], 10–11.; Lévi-Strauss az antropológiát olyan tudománynak tekinti, amely az emberi kultúrák egyfajta átfogó inventáriumának a létrehozására törekszik, lásd LÉVI-STRAUSS, 1973, 20.

II. *Milyen befogadóközönség(ek)nek / olvasóközösség(ek)nek szánták ezt az információanyagot? Miből – a nyomtatványok mely tartalmi és szerkezeti/szerkesztési elveiből stb. – lehet erre következtetni?*

Tekintettel arra, hogy az Európán kívüli világ magyarországi recepciója mindaddig meglehetősen kevés figyelmet kapott, elsősorban a saját kutatásaim eredményét szeretném bemutatni, amikor a továbbiakban válaszolni próbálok ezekre a kérdésekre. Ugyanezen okból tanulmányom középpontjában az Amerikára és az ottani őslakosokra vonatkozó tudásanyag áll – az legalábbis, ami az alábbiakban tárgyalandó kommunikációs csatornákon keresztül bizonyíthatóan eljutott hozzánk, Kelet-Közép-Európába, s ami a nagyszombati jezsuita egyetem különböző kora újkori nyomtatványaiban megragadható.

Az Európán kívüli világra vonatkozó tudásanyag jellemzői és közvetítő médiumai a nagyszombati egyetemen a 17. század második felétől kezdődően

Annak ellenére, hogy a korszak közelmúltban készült több nagy, átfogó nyugat-európai kultúra- vagy eszmetörténeti áttekintéséből is kimaradt,⁴ a török kori Magyarországot távolról sem írhatjuk le pusztán harcmezőként, ahol nem történt más, mint hogy időről időre keresztény és muzulmán seregek csaptak össze, vagy – a tudományok szempontjából – egyfajta senkiföldjeként, ahol nem születtek érdemi hozzájárulások a kontinens nyugati felén művelt tudós diskurzusokhoz. A nagyszombati jezsuita egyetem az 1701. évre kiadott kalendáriumában a következő *textussal* hirdette magát: „Sapientia aedificavit sibi domum” („A bölcsesség házat épített magának”). A *Példabeszédek könyvéből* (Péld 9:1)⁵ származó idézet a kalendáriumhoz csatolt metszeten olvasható (*1. kép*). A kép alsó traktusa a nagyszombati egyetemet és a mellette lévő templom épületét ábrázolja, felső traktusába pedig Pallasz Athénének, a bölcsesség ókori görög istennőjének az emblematisz figurája került. Athénét, mint látjuk, egyrészt könyvek veszik körül, másrészt pedig a korszakban művelt különböző tudományok – különösen a *természettudományok*, így a geográfia, geometria, asztrológia, és (valószínűleg:) matematika – szimbólumai szembeötlők.⁶

⁴ A kora újkori európai nyomtatott, művelt kultúrát átfogóan tárgyaló nagy, közelmúltbeli áttekintések némelyike sajnálatos módon sem a nagyszombati egyetemet, sem annak nyomdáját nem említi, lásd BARBIER – BERTHO-LAVENIR, 1996, 43–44.; BURKE, 2000, 53–80.; WORCESTER, 2008 stb. Figyelemre méltó kivételnek számít Paul Shore könyve a közép-kelet-európai jezsuita kultúráról, amelyben egy egész fejezetet szentel a nagyszombati egyetemen és tevékenységének, lásd SHORE, 2012.

⁵ *Biblia Sacra*, 1983.

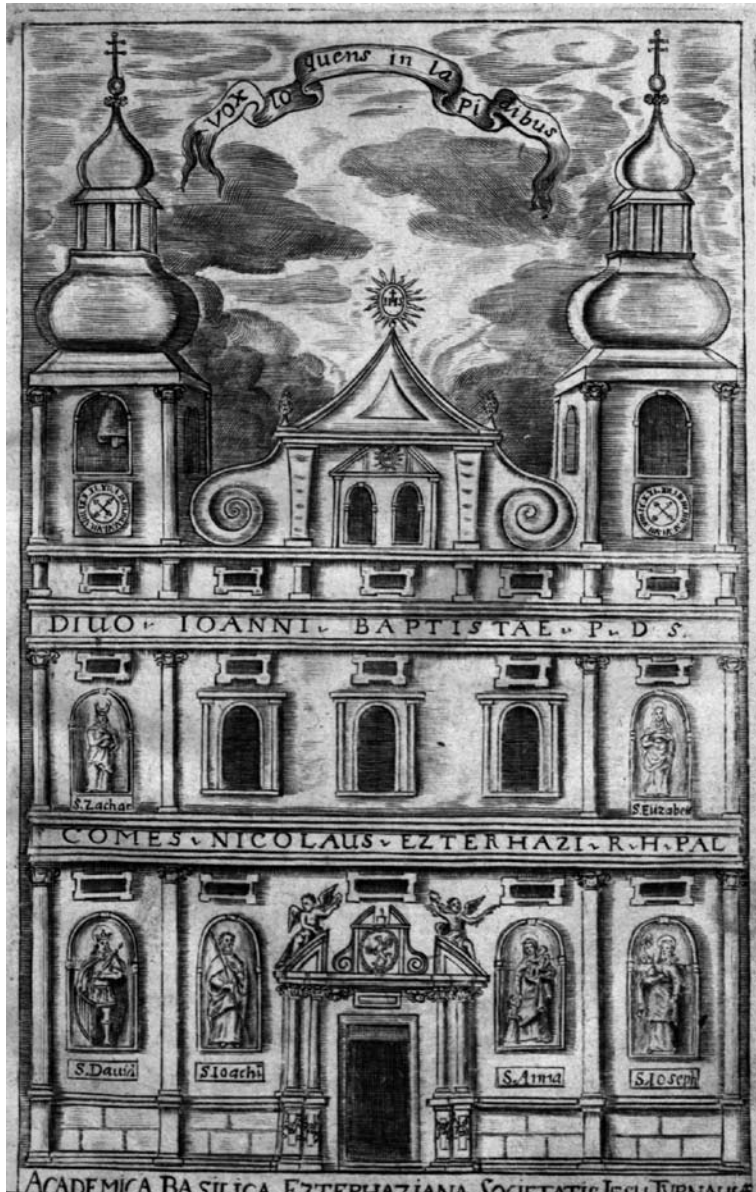
⁶ *Calendarium Tyrnaviense*, 1701.

A továbbiakban visszatérek majd az egyetem által a korszakban közvetített tudásnak erre a témánk szempontjából igen lényeges jellemzőjére. Hasonló szimbolikus, emblematikus eszközök segítségével szándékozott megjeleníteni

1. kép [Címlap hiányzik] *Prognosis conjecturalis astrologica, ad annum a Christo nato*
M. D. C. C. I. ELTE EK KRNYO (RMK II. 482:1).
Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

a jezsuita egyetemen oktatott, nagy presztízsű tudást három évvel korábban az 1698-ra kiadott kalendárium is. Ez ugyancsak magában foglalt egy metszetet (2. kép), melyen az egyetem temploma (*academica basilica*) volt lát-

2. kép *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Jesu Christi, M. DC. XCVIII. Tyrnaviae* [s. d.]. *Typis Academicis, per Joannem Andream Hoermann.* ELTE EK KRNYO (RMK II. 435:1). Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

ható – szinte ugyanilyenek találjuk ma is Nagyszombat/Trnava városában, Szlovákiában –, felette pedig egy sejtelmes, ám szimbolikus üzenetben ugyancsak az egyetemen művelt tudomány dicséretét zengő szöveg olvasható: „Vox loquens in lapidibus” („Kövekben beszél a hang”).⁷

A kalendáriumban mint *par excellence* populáris nyomtatványban megjelenő, s a magas, „elit” vagy vallásos tudást dicsőítő két kép a kora újkori tudásáramlásnak egy igen figyelemre méltó vonulatára utal. Ez a vonulat egy kicsit mind az itt tárgyalt korszakra, mind pedig az illető kommunikációs médiumra jellemző, ugyanakkor, mint a későbbiekben látni fogjuk, sajátos terméke a szóban forgó helynek/lokalitásnak – a nagyszombati városi kultúrának is. A tudásáramlásnak ezt a jellegzetességét abban láthatjuk, hogy a népszerű, széleskörű terjesztésre szánt olvasmányokba korszakunkban nagyobb mennyiségű „tudós” ismeretanyag kerül, épül be. Ez a folyamat Európa több különböző részén megfogható: az itáliai kalendáriumokba hosszabb történeti és földrajzi olvasmányokat illesztenek be a 16. és 17. század során (lásd BRAIDA, 1996), a francia *Bibliothèque bleue*, a Troyes-ban (Champagne) kiadott népszerű sorozat iskoláskönyveket, tankönyveket is magába foglal a 17. század folyamán (lásd HÉBRARD, 1996), a svájci és egyes német kalendáriumok pedig az írásbeliség és az írott/irodalmi kultúra népszerűsítőivé válnak a 18. (majd később a 19.) század folyamán (lásd MESSERLI, 1996; MIX, 1996) stb.⁸ A nagyszombati kalendáriumok esetében ugyanakkor ez a jelenség még egy specifikus, lokális vonást is ölt, ami a helyi jezsuita szerkesztők tudatos tevékenységének, kiadási stratégiájának is köszönhető, mint látni fogjuk, akik az egyetemen és az egyetemért dolgoztak. Az információk, a tudás „magas” és populáris regisztereinek effajta keveredése kitüntetett figyelmet érdemel mind a nyugat-, mind a kelet-európai kultúra-, kommunikáció- és tudománytörténészek részéről, hiszen a kora újkori ismeretek kezelésének – terjesztésének, s ugyanakkor *kontrollálásának* – a sajátos módozatairól tanúskodik. Igen sokat elárulhat tehát a globális érvényű – akár szöveges, akár képi – információkhoz való hozzájutás lokális útjairól, illetve a lokális terjesztés sajátosságairól is.

Nézzük meg közelebbről a nagyszombati kalendáriumokat, melyek a korszakban szemmel láthatólag tágabb funkciót töltöttek be, mintsem hogy a szó legszorosabb – és meglehetősen lenéző, pejoratív – értelmében véve „populáris” olvasmányok lettek volna.⁹ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárában található legkorábbi kiadású példányuk 1676-ból szár-

⁷ *Calendarium Tyrnaviense*, 1698

⁸ A kora újkori (nyugat-)európai kalendáriumokról készült egyik legalaposabb áttekintés a „modernitás és a hagyomány” elemeit egyaránt tartalmazó populáris nyomtatványtípusként tárgyalja azokat, lásd MAIELLO, 1993, különösen 125–152.

⁹ Az itt következő elemzés fő vonalaiban egy még 2012-ben készült francia nyelvű tanulmányomban megfogalmazott gondolatokon alapul, lásd SZ. KRISTÓF, (megjelenés alatt).

mazik.¹⁰ Ezután (szinte) évenkénti kiadásokban lelhetők fel ugyanott egészen 1773-ig, a jezsuita rend megszüntetéséig. Megtalálhatók ez után az időpont után is; ez azonban már egy másik történet, mely 1777-től kezdődően inkább az állami felügyeletű, szekularizált oktatás Habsburg uralkodók alatti felemelkedésének a vonulatába ágyazódik (lásd SZÖGL, 2003, 71–125.; KNAPP – SZÖGL, 2012, 15–26.; BÍBOR, 2008, 33–56.). 1676-tól kezdődően tehát e kalendáriumok hosszú sorozata vizsgálható: ebben az időszakban ezek mindig latin nyelvűek, legtöbbször a *Calendarium Tyrnaviense* címet viselik, és igen kevés képi illusztrációt tartalmaznak (3. kép).

3. kép Címlap, *Calendarium Typographiae Tyrnaviensis. Ad Annum a nato in terris Deo M.DC. LXXVI. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi Astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae: Typis Academicis.* ELTE EK KRNYO (RMK II. 260/ a:2) Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

¹⁰ *Calendarium* 1676. A jelen áttekintés a nagyszombati kalendáriumoknak csak az ELTE Egyetemi Könyvtárban fellelhető kiadásaival és példányaival foglalkozik, az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványtárában található néhány korábbi évjáratallal nem.

Az ilyen nagyobb időtávot átfogó, hosszú sorozatban hozzáférhető nyomtatványok kutatása kettős vizsgálati perspektívát igényel.

Egyrészt egy *makro*-perspektívát lehet és célszerű alkalmazni. Ennek jegyében a kalendáriumok ún. *szeriális* vizsgálata (*étude sérielle*) végezhető el, a mentalitások kiváló francia történésze, Jacques Le Goff módszertani javaslatainak megfelelően (lásd LE GOFF, 1974, 1988 [1978]; LE GOFF – NORA, 1974). Másrészt ugyanakkor egy *mikro*-perspektívát is érdemes használni, mely az illető nyomtatvány egyedi jellemzőire és olvasásának/befogadásának a mindenkori körülményeire koncentrál. Olyan jellemzőkre például, mint az egyes kiadások és példányok textuális és formai sajátosságai, a különböző diskurzusok, amelyekbe ágyazódik/-hat, s amelyeknek a részét képezi/-heti, valamint általában az olvasás/befogadás társadalmi gyakorlatának a jellegzetességei a vizsgált korokban. A kutatás *makro*-perspektívája a hosszú időtáv (*longue durée*) koncepciójára épül, amelyet Fernand Braudel dolgozott ki (lásd BRAUDEL, 1949, 1958; VOVELLE, 1988 [1978], 77–108.). Ennek a figyelembe vételével az illető nyomtatványok – valamint az általuk/bennük hordozott tudás – általánosabb funkciója és fontosabb, hosszú távon megmutatkozó sajátosságai ragadhatók meg. Egy ilyen vizsgálat kimutathat például fontosabb „fejezeteket” – formai és tartalmi állandóságokat és változásokat – az illető nyomtatványtípus történetében csakúgy, mint a benne hordozott, általa közvetített információkra vonatkozóan. A kutatás *mikro*-perspektívája pedig az olvasás aktusának a *mikro-filológiai* és *mikroszociológiai* megközelítésére épül. Olyan megfontolásokra például, mint a szöveg ún. materialitása, a jelentés konstruált volta és „sűrűsége” vagy többrendbelisége, az illető nyomtatvány lehetséges különböző olvasatai eltérő értelmezői közösségek, olvasóközösségek részéről. Ezek a megfontolások mindenekelőtt Roger Chartier-nek, a kora újkori kultúra és kommunikáció kiváló francia kutatójának a munkásságában jelentek meg így együtt, egymást kiegészítve. Ennek megfelelően a mikro-léptékű megközelítés elsősorban azoknak az „üzeneteknek” (*messages*) a vizsgálatára irányul, amelyeket a nyomtatvány mint *szöveg* (forma és tartalom, textualitas és vizualitás) és mint *tárgy* (nagyság, vastagság, nyomdai kivitelezés, kinézet stb.) egyszerre hordoz, s amelyek utalhatnak olvasóközönségének a mibenlétére, illetve befolyással lehetnek utóbbinak az alakulására. Ez a megközelítés végső soron a nyomtatványok – mint textuális és vizuális tudáshordozó médiumok – *használatát* vizsgálja, s magukhoz a befogadókhoz/olvasókhoz igyekszik eljutni. Egyrészt azokhoz a *célzott* olvasócsoporthoz, amelyeket a nyomtatvány maga mintegy magában foglal, illetve kijelöl, másrészt pedig azokhoz, akik annak ellenére is hozzájuthattak az általa közvetített tudásanyaghoz (amit akár át is értelmezhettek), hogy az nem feltétlenül nekik volt szánva (CHARTIER, 1987b, 1992, 1996a; lásd még CAVALLO – CHARTIER, 1997).

Lássuk, mit mondhatnak a nagyszombati jezsuita egyetem kalendáriumai a *távoli Másikkal* kapcsolatos tudásáramlás útjairól, ha e két szempont alapján vesszük szemügyre őket?

Makro-perspektíva: a kalendáriumok által hordozott tudásanyag
hosszú távú jellemzői

Ha a nagyszombati kalendáriumokat pusztán „populáris” olvasmányoknak tekintjük, vagyis úgy tekintünk rájuk, ahogyan a francia *littérature populaire* kutatásának két nagy úttörője, Robert Mandrou és Geneviève Bollème tették a sajátjaikkal, könnyen tévútra juthatunk. A két francia történész, akik az 1960-as évek második felében – 1970-es évek elején tették vizsgálódásuk tárgyává a „népi kultúrát” (*culture populaire*) mint új témát, úgy vélték, hogy a francia populáris nyomtatványokat – nevezetesen a troyes-i kiadású *Bibliothèque bleue*-t, amely kalendáriumokat is tartalmazott – nemcsak hogy a „népnek” (*pour le peuple*) írták, hanem a „nép maga” írta (*par le peuple*) azokat (lásd MANDROU, 1964; BOLLÈME, 1969, 1971). A nagyszombati egyetem kalendáriumai azonban igencsak ellenállnak egy ilyen – már önmagában is meglehetősen leegyszerűsítő – értelmezés lehetőségének.

Nem valamely helyi nyelven – szlovákul, németül vagy magyarul – íródtak, hanem latinul. Nem vékony kis füzetkék voltak, hanem eléggé testesek (30–80 oldalt is kitevő *octavo*-k). Az egyetem nyomdája adta ki őket, mint látni fogjuk, bizonyos célzott olvasóközönség(ek) számára. Ezek a vonások mind azt sugallják, hogy e multikulturális városban terjesztett kalendáriumoknak igen sokféle olvasója lehetett, s valószínűleg inkább a műveltebb, tudós rétegeknek, illetve olvasói csoportoknak szánták őket.

Kalendáriumaink legszembevetőbb vonása, hogy nemcsak olyan, a szó szoros értelmében vett „kalendárium” tudásanyagot tartalmaznak – asztrológiai méréseket és előrejelzéseket, naptárt a fontosabb vallásos ünnepekkel, valamint az életvezetésre vonatkozó, s az *ars vivendi* diskurzusához tartozó praktikus tanácsokat stb. –, ami a korszak európai kalendáriumáiban általánosan elvárt, megszokott és széles körben elterjedt volt (lásd MAIELLO, 1993; BRAIDA, 1996). Hanem hosszabb, nehezebb, *tudományosabb* szövegeket is magukban foglalnak, tömörebb szerkezettel, sűrűbben szedett sorokkal, telítettebb oldalképpel. Ezek a szövegek kitüntetett figyelmet érdemelnek: ezekben lehet megfogni a korai etnográfiai/antropológiai tudásanyag tanulmányom elején említett bizonyos összetevőit, eszmei nyomvonalait, s egyes, vele kapcsolatos – „tudományosnak” tűnő – elvárásokat.

A jezsuita egyetem kalendáriumainak egyik legfontosabb hosszú távú jellemzője, hogy egy a korabeli *természettudományok* népszerűsítésére, az effajta műveltség terjesztésére irányuló, tudatos projekt nyomait őrzik. Az 1676-os legkorábbi kiadással kezdődően hosszabb értekezések – ún. *dissertatiók* – találhatók bennük, melyek a természettudományok legkülönbözőbb ágait tárgyalják, a korszakra jellemző egyetemi, tudományos-skolasztikus érvelési, tárgyalási mód alkalmazásával. Egy ilyen *dissertatio* szövege 8–20 oldal lehet, nyelve latin. Általában sűrűn, folytonos szöveggént nyomtatták. Ritkán oszlik csak alcímekkel ellátott, tematikus részekre, illetve bekezdésekre: ez különösen olyan sajátossága, amely arra enged következtetni, hogy ezeket a tudós értekezéseket nem gyakorlatlan olvasóknak szánhatták. E *dissertatiók* illusztrációkat egyáltalán nem tartalmaznak; a vizualitás, mint a későbbiekben látni fogjuk, *más* formában jelentkezik bennük. Általában a kalendárium közepére vagy a vége felé illesztve találjuk őket.

Az 1676 és 1709 közötti időszak külön is kiemelkedni látszik a nagyszombati kalendáriumok történetében. Ez alatt az idő alatt a természettudományoknak nemcsak hogy minden évben más és más, újabb és újabb ága tűnik fel *dissertatióként* a lapjaikon, hanem a tudós jezsuita szerkesztő – ebben az időszakban, mint szó lesz róla, Szentiványi Márton SJ – gyakorta vissza is utal a megelőző év témájára, illetve folytatást ígér. Az ő részéről tehát explicite is megfogalmazódik, bizonyítható egy hosszabb távra szóló tudománynépszerűsítési, oktatási törekvés, amely legfőbb eszközét a kalendárium már jól ismert, bevett műfajában találta meg. A Szentiványi atya által alkalmazott stratégiát a jezsuita könyvkiadás gyakorlatán keresztül történő oktatásnak, *educatió*nak, az ismeretek terjesztésén keresztül megvalósítani szándékozott és széles tömegeket elérni kívánó (nép)*nevelés*nek tekinthetjük.

Hogy milyen tág volt a kalendáriumokban népszerűsített természettudományok szférája, abból is láthatjuk, ha szemügyre vesszük azokat, amelyek a korszakban *etnográfiai/antropológiai* relevanciával (is) rendelkeztek. Ezek – jelen tanulmány szerzőjének a válogatásában – a következők.

A nagyszombati kalendáriumok olvasója megismerkedhetett például a kozmográfiával. Az 1678. évre kiadott kalendárium egy *Dissertatio physico-mathematica cosmographica, seu De mundi systemate* (Fizikai-matematikai és kozmográfiai értekezés Vagy a világ rendszeréről) című *dissertatiót* tartalmazott (4. kép).¹¹ Az 1686-ra kiadott kalendáriumban pedig egy *Dissertatio physica. De Elementis* (Fizikai értekezés. Az elemekről) címet viselő munka volt olvasható.¹²

¹¹ Calendarium 1678.

¹² Calendarium 1686.

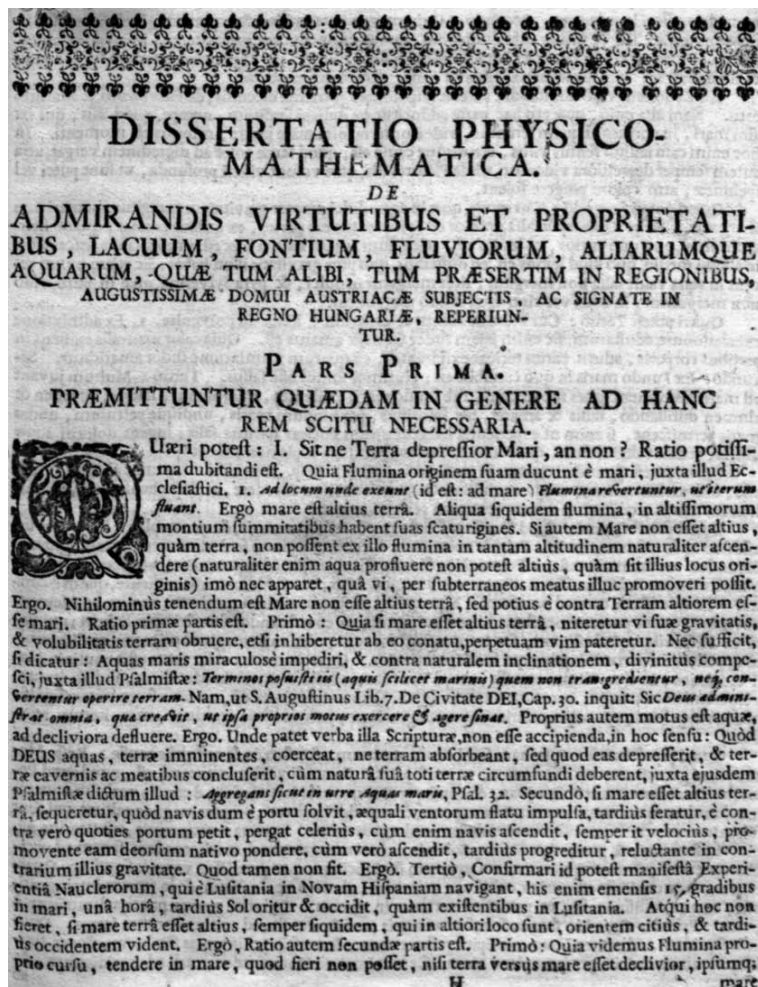

4. kép Dissertatio physico-mathematica cosmographica, seu De mundi systemate. In: *Calendarium Typographiæ Tyrnaviensis. Ad Annum M.DC.LXXVIII.* [Tyrnava. 1677].

ELTE EK KRNYO (RMK II. 275/a) Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

Igen gyakran lehetett találkozni a geográfia és a topográfia tudományával. A budapesti Egyetemi Könyvtárban található első, 1676-ra kiadott nagyszombati kalendárium egy *Dissertatio physico-mathematica. De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum, fontium, fluviorum*, etc. (Fizikai-matematikai értekezés a tavak, források, folyók stb. csodás jellemzőiről és tulajdonságairól) című értekezést tartalmazott (5. kép).¹³ Az 1681. évre kiadott kalendáriumban

¹³ Calendarium 1676.

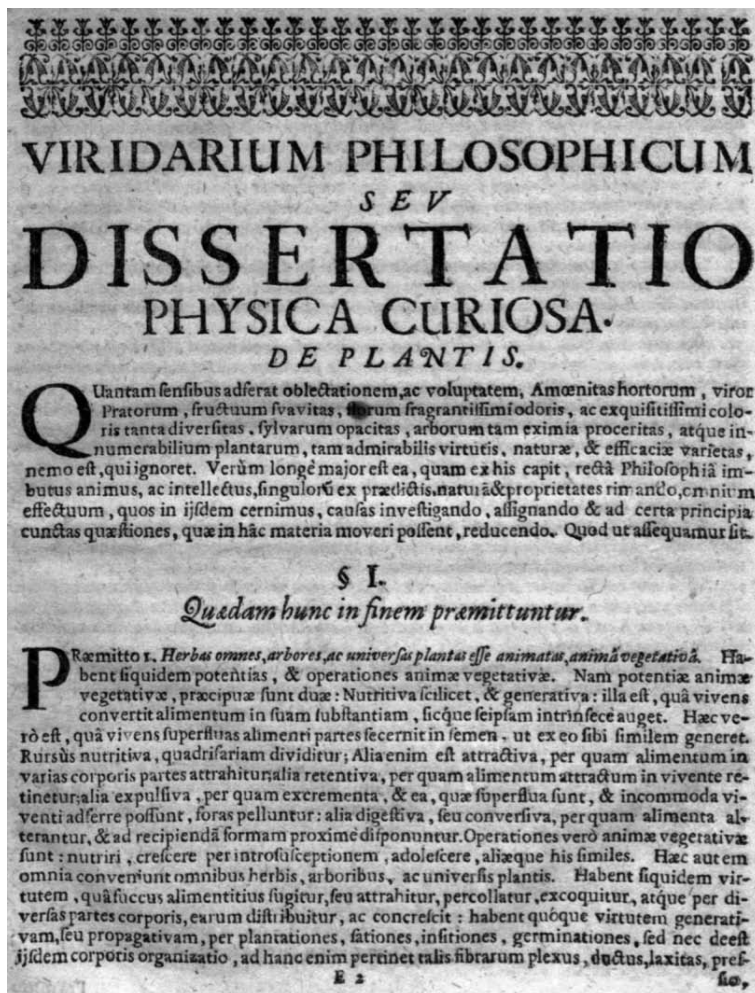

5. kép Dissertatio physico-mathematica. De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum, fontium, fluviorum. In: *Calendarium Typographiæ Tyrnaviensis. Ad Annum a nato in terris Deo M.DC. LXXVI. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi Astronomi Andreae Argoli.* Tyrnaviæ: Typis Academicis. ELTE EK KRNYO (RMK II. 260/ a:2).
Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

egy *Dissertatio geographica altera, continens præcipuarum partium Terræ descriptionem* (Másik geográfiai értekezés mely a világ legfőbb részeinek a leírását tartalmazza) című volt olvasható.¹⁴ Az 1692. évre kiadott kalendárium pedig magában foglalt egy *Dissertatio geographica. De Proprietatibus Locorum* (Geográfiai értekezés. A helyek tulajdonságairól) című munkát.¹⁵

¹⁴ Calendarium 1681.

¹⁵ Calendarium 1692.

6. kép Viridarium philosophicum seu Dissertatio physica curiosa de plantis. In: *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Christi, M. DC. XCI. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis excusum per Joannem Adamum Friedl.* ELTE EK KRNYO (RMK II. 342/b). Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

A *historia naturalis* különböző ágai is többször felbukkantak a kalendáriumok folyamában. Az 1691. évre kiadott kalendárium egy *Viridarium philosophicum seu Dissertatio physica curiosa de plantis* (Filozófiai kert(észkedés), vagy Érdekes fizikai disszertáció a növényekről) című értekezést tartalmazott (6. kép).¹⁶ Az 1695-re kiadott kalendáriumban egy *Acupium [sic!] philosophicum seu*

¹⁶ Calendarium 1691.

Dissertatio physica curiosa de Avibus (Filozófiai madarászás vagy Érdekes fizikai disszertáció a madarokról) című értekezés szerepelt.¹⁷ Az 1697-re kiadott kalendáriumba pedig egy *Piscatio philosophica seu Dissertatio physica de Piscibus* (Filozófiai halászás vagy Fizikai disszertáció a halakról) című értekezés lett beillesztve.¹⁸

Szinte mindegyik említett *dissertatio* tartalmazott bizonyos mennyiségű tudásanyagot, információt az Európán kívüli vidékekről és népekről. Leírták például egyes távoli országok, helyek geográfiai-topográfiai jellemzőit, növényeinek és állatainak egyikét-másikat, s az ott lakó népek – általában furcsának talált – külsejét, és ugyancsak csodált-furcsállt szokásait.

Így például az 1676. évre kiadott kalendáriumba illesztett hidrológiai értekezés cáfolni igyekezett Arisztotelész állítását, miszerint a világ leghosszabb folyója az Indus. Közelmúltbeli tanúbizonyságok szerint (*juxta recentiores*), mondotta, inkább a Gangesz tekinthető annak. Rámutatott ugyanakkor arra is, hogy Dél-Amerikában a Marañon és az „ezüstoffolyó”, a Rio de la Plata (*Riodeplata*) valószínűleg nagyobbak, szélesebbek, mint ázsiai társaik. Az olvasó arról is értesülhetett továbbá, hogy a Rio de la Plata vize által öntözött és megkeményedett fűzfák ágai igen jók tűzgyújtás céljára.¹⁹ Ugyanezen értekezés második részéből az olvasó megtudhatta, hogy Haiti (*Hispaniola*) szigetének felső részén a források tiszta, iható vizet adnak, míg a sziget közepén sósak, alsó részén keserűek. Ennek pedig az az oka, hogy a sziget talapzatában számos járat és csatorna található, melyek nem érintkeznek egymással.²⁰ Az ilyen és hasonló információk ugyanakkor inkább elszórtan, rendezetlenül lelhetők fel az egyes *dissertatiók*ban, nemigen alkotnak rendszert, rendszeres tudást akkor sem, ha az egyes értekezéseket egymás mellé helyezzük.

A távoli vidékekkel kapcsolatos ismeretek leggazdagabb és etnográfiai/antropológiai szempontból legfontosabb forrásai azok az értekezések, amelyeknek témája – teljes egészében vagy részben – a *homo*, az ember és annak különböző „formái”. Ezek a szövegek az ember bibliai tanítások alapján értelmezett származásán túl annak tökéletes – mert harmonikusnak látott, illetve vélt –, valamint tökéletlen – mert szokatlan, ritkán látott, így deformnak vélt – formáit (például törpéket, óriásokat és különféle szörnyszerű lényeket) taglalják.²¹ Ez utóbbiak közé tartoznak például az ún. „szőrös erdei emberek” (*homines*

¹⁷ *Calendarium* 1695.

¹⁸ *Calendarium* 1697.

¹⁹ *Dissertatio physico-mathematica. De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum, fontium, fluviorum*, Pars prima, quaestio 15, in *Calendarium* 1676.

²⁰ *Dissertatio physico-mathematica. De admirandis virtutibus et proprietatibus lacuum*, Pars secunda, 72., 73., in *Calendarium* 1676.

²¹ *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae existantiae*, in *Calendarium* 1690; *Dissertatio Philologa* [sic!] *de Homine*, in *Calendarium* 1709.

syvestres pilosi), akikről az 1709. évre kiadott kalendárium forratója egy teljes fejezetet olvashatott az adott évi *dissertatió*ban. Egyes ókori természetrajzi írók, mint Pomponius Mela (i. sz. 1. század) és Solinus (Gaius Iulius, i. sz. 3–4. század) tekintélyének égisze alatt megtudhatta például, hogy e „szőrös erdei emberek” durvák, nincsen kultúrájuk (*omnis politiae ignari sint*), nem ismerik Istent, és – vadállatok módjára (*moribus feros*) – azt sem tudják, hogyan tartsák tisztán a saját testüket. Az „erdei emberekről” szóló effajta leírásokat és sztereotípiákat könnyen ki lehetett aztán vetíteni – ahogyan ki is vetítették őket – a távoli, újonann felfedezett vidékek őslakosságára, például az amerikai indiánokra. Ugyanazon *dissertatio* állításai szerint az „indiánok” (*Indos*) között az ilyen „erdei embereknek” kutya foguk van, és rettenetes hangon üvöltenek. Az értekezés tudós szerzője azt is leszögezte, hogy „évszázadunk” jezsuita misszionáriusainak a tanúsága szerint (*hoc nostro saeculo Jesuitarum opera praestitum*) az ilyen „emberevők” (*anthropophagi*) úgy a Kelet-, mint a Nyugat-Indiákon megtalálhatók.²²

A nagyszombati kalendáriumokba illesztett geográfiai *dissertatiók* csakúgy, mint a *historia naturalis* különböző részeit taglalók ugyancsak meglehetősen bőséges, sokrétű, s a társadalmi valóság és a narratív sztereotípiák hasonlóan sajátos elegyét alkotó tudásanyagot hordoznak az Európán kívüli népekről, pincinke információ-töredékektől a teljes fejezetekig. Floridát például az 1681. évre kiadott kalendáriumba illesztett *Dissertatio geographica altera* szigetként írta le, melynek lakói gyorsabban futnak, mint az őz. Az értekezés adott része azt tanította, hogy e népek gyorsasága a helyi klímának köszönhető, mely az embereket robusztus testalkatúvá, erőssé és élénkké teszi. Emellett azonban a bennük lakozó ún. lélektelenség (*spiritus vitalis*) a tudós érvelés szerint a mértéktelen étkezésnek és a testgyakorlásnak is köszönhető.²³ Az 1691. évi kalendárium *dissertatiója*, a *Viridarium philosophicum* egyebek mellett arra hívta fel olvasói figyelmét, hogy Hispaniola szigetén az Indiák történetírói (*rerum Indicarum scriptores*) szerint egyes fák arany erezzel (*venas*) rendelkeznek.²⁴ Az *Aucupium philosophicum* pedig, melyet az 1695-re kiadott kalendáriumba illesztettek, leírta Amerika több madarát, köztük az ún. *Quetzalcoatl*-t (Quetzalcoatl) is. Utóbbit a szövegben Franciscus Hernandus, azaz a (csak nevét illetően, munkáját tekintve azonban sajnos nem hivatkozott) toledói természettudós, Francisco Hernández (1514–1587) tanúsága szerint olyan nagy becsben tartották „in provincia Tecolothlani” (vagyis: a mexikói Tenochtitlan provinciában), hogy nem volt szabad megölni azt. Ha pedig mégis megtör-

²² Calendarium 1709, § XIV.

²³ *De rebus memorabilibus insularum*, 31, *Dissertatio geographica altera*, §. I, in Calendarium 1681.

²⁴ *Admiranda plantarum*, *Viridarium philosophicum*, §. XXI, in Calendarium 1691.

tént, tudósít szövegünk, tollait csak a helyi népek (azaz: a nahuatlok/aztékok) előkelői (*Domines*) használhatták.²⁵ Számos hasonló példát idézhetnék még a különböző földrajzi és természethistóriai témájú értekezésekből.

Az a fajta *historia naturalis*, amely a nagyszombati kalendáriumokba illesztett *dissertation*okban élénk tűnik, még nem az a rendszerező, minél tisztább és körülírtabb kategóriákban gondolkodni igyekvő tudomány, amellyé majd a következő évszázad során válik. A természet világának hármass felosztása – *növények, állatok, ásványok* – még nem következetes, ahogyan később majd rögzülni fog, kanonizálódik Carl von Linné (1707–1778) három „királyságával” (*regnum*), és elterjed a különböző illusztrált tankönyvekben szerte Európában, így Magyarországon is (lásd THOMAS, 1983, 66.; FEUERSTEIN-HERZ, 2007, 84–112.; SZ. KRISTÓF, 2011, 2012d). A nagyszombati kalendáriumok késő 17. századi *historia naturalis*ában a dolgok még nem innen, illetve nem csak innen nézettek. Sokkal inkább egy *Wunderkammer*-jellegű, kaleidoszkóp-szerű és meglehetősen képlékeny kategorizációval találkozunk, amely megengedi az egyes kategóriák közötti átfedéseket, mozgást. Ez a kategorizáció kisebb és inkább funkcionális – az *emberhez* viszonyított, az emberi használat, hasznosítás szemszögéből kialakított – egységekből áll, valamint azokból a sajátos viszonyokból, amelyek az egyes elemei között fennállnak. Főbb kategóriáit olyanok alkotják, mint: növények, madarak, halak, házi állatok vs. ártalmas állatok (*bestiae*), orvoslási célból hasznos vs. ártalmas (*venenosus*) lények és dolgok. Az értekezések bőségesen tárgyalják az emberek és a természet világa közötti analógiákat és korrespondanciákat: az ún. szimpátiák és antipátiák tana a korszak késő-skolasztikus gondolkodásában még igen népszerű volt.²⁶

Ezek a szövegek ugyanakkor magukba foglalták és – a kalendárium mint a nyomtatott kommunikáció elsőrendű populáris médiuma révén – széles körben terjesztették is egy olyan diskurzusnak az elemeit, összetevőit, amely akkoriban volt felemelkedőben, s amelyet etnográfiai-antropológiai diskurzusnak nevezhetünk. Ez a diskurzus az emberi társadalom és kultúra változatait tárgyalta – a maga korában, a maga eszközeivel, és a maga elfogultságaival, előítéleteivel –, és igyekezett megfogalmazni róla (olykor meglehetősen rendszerszerűnek tűnő) meglátásokat.

²⁵ *Descriptio avium peregrinarum*, 25, *Aucupium philosophicum*, §. XX, in *Calendarium* 1695. Az 1570 és 1576 között Mexikót megjárt spanyol természettudós munkásságának magyarországi recepciója további kutatásaim egyik fő irányvonalát képezi.

²⁶ A klasszifikáció hasonló – mindenekelőtt az emberi használaton alapuló, növényeknek és állatoknak az emberekkel kapcsolatos viszonylatából szemlélt és elvont – elvei lehetőek fel például a 17. századi angliai természettudományos diskurzusban, lásd THOMAS, 1983, 52–54.; ehhez FEUERSTEIN-HERZ, 2007, 15–83. A reneszánsz természethistória gyakorlatáról és elveiről átfogóan lásd OGILVIE, 2006 és JARDINE – SECORD – SPARY, 1996.

Összességükben ezek a késő 17., kora 18. századi *dissertationok* a világ népeit leginkább egy olyan földrajzi jellegű klasszifikáció szerint tárgyalták, amely a világot régiókra (*Regiones Orbis*) és/vagy ún. zónákra osztotta. Utóbbiakról – a hideg, a forró, valamint a középső vagy mérsékelt zónáról (*zona frigida, torrida, media*) – úgy vélekedtek, hogy ezek Isten rendeléséből keletkeztek, aki eleve így, ilyennek teremtette a Földet. A különböző klímáknak az ember külső, fizikai megjelenésére, és *belső* tulajdonságaira, képességeire gyakorolt hatása központi témája volt a korszak etnográfiai-antropológiai érdekűnek tekinthető értekezéseinek.

Egy effajta, isteni elrendeltetésű földrajz leghosszabban a *Dissertatio geographica. De Proprietatibus Locorum* című értekezésben kapott teret, amelyet az 1692. évre kiadott nagyszombati kalendáriumba illesztettek.²⁷ Ennek főbb kérdései és megállapításai egyszerűek és általánosítók voltak. Miért él annyi papagáj Ázsiában, Afrikában és Amerikában, míg Európában nem? Mert szeretik a forró napsütést. A gyümölcsök és egyéb termények nagyobbra nőnek Európán kívül (Indiában például), mint azon belül; ugyanazon okból. Ez a helyzet például a kukoricával (*Turcicum Triticum*) is. Keleten nagyobb sivatagok találhatók, Nyugaton nincsenek ilyenek. Etiópiában nincsenek négy lábúak, mert az ottani levegőt sűrű, melancholikus nedvek (*humor*) hatják át. Ázsiában az állatok inkább testesek, míg Európában inkább erősek. És így tovább, és így tovább.

Az egyes népeket (*nationes*) ugyanakkor a *Dissertatio geographica* eléggé bőbeszédűen tárgyalta. Az olvasó megtudhatta belőle, hogy a kor tudósai szerint a különböző népekben a különböző klímák különböző „hajlamok” (*inclinationes*) létrejöttét okozzák. Egyes népek – állította a szerző – inkább hajlanak a tolvajlásra, mások a bosszúállásra; egyesek tehetségesebbek, míg mások szerényebbek stb. Mindez pedig a levegőég (*coelis*) hatásának tudható be: míg egyesek bizonyos fajta levegőégnek vannak kitéve, mások valamilyen másnak. Értekezésünk ókori szerzők – Arisztotelész, Aelianus (Claudius, i. sz. 170–240) és mások – tekintélyére is hivatkozva kijelentette, hogy a hideg és a középső régióban fehér bőrű emberek élnek, míg a forróban fekete bőrűek. A 77. paragrafus pedig így summázta ezt a rendszerező szándékú elképzelést: „A különböző nemzetek és népek különböző hajlamokkal, természettel és szokásokkal bírnak” (*Diversarum Nationum ac populorum, diversae sunt propensiones, naturae ac mores*).

A *Dissertatio geographica* valójában – és név szerint is hivatkozottan – Honoré Nicquet SJ, francia jezsuita teológus (1585–1667) *Physiognomia humana* című, 1648-ban Lyonban kiadott munkájának a főbb tételeit kivona-

²⁷ *Dissertatio geographica. De Proprietatibus Locorum*, 1 skk, in *Calendarium* 1692.

tolta.²⁸ Ez a mű maga is summázata volt a korszak fiziognómiai teóriáinak, az ember külsejére, természetére és hajlamaira vonatkozó – s mindenekelőtt a nedvekkel (*humor*), valamint a földrajzi régiók és klímák tanával kapcsolatos – elképzeléseinek, melyeket kb. Északnyugat-Európa javára elfogult, bináris oppozíciók sorozatába rendezve mutatott be. Nicquet munkája jórészt csak Európával foglalkozott. Eszerint az észak-európai népek „meleg” természettel rendelkeznek. Ezért sokat esznek, fehér a bőrük, hullámos a hajuk és világos a szemük. Velük ellentétben a déli népek „hideg” természetűek, így kevesebbet esznek, bőrük színe sötét, hajuk vastagszálú, göndör, s a szemük is sötét. Nicquet továbbá az egyes népek „képességeit” is az ily módon leírt és kategorizált – valójában megkülönböztetett – „természetükhöz” kötötte. Ezért van, mondja, hogy az észak-európaiak jobban értenek a mesterségekhez és a matematika tudományához, míg a délieknek inkább a könnyebb vagy könnyedebb tudományokhoz van érzékük.²⁹

Ami az Európán kívüli világot illeti, a *Dissertatio geographica* szövege a klasszikus szerzők közül legfőképpen Sztrabón (i. e. 63–19), id. Plinius (Secundus Gaius, i. sz. 23–79), Pomponius Mela és a már említett Aelianus geográfiai és természetrajzi, természethistóriai munkáira hivatkozott. Utóbbitól például olyan csodás elemekkel elegyített információkat közölt, mint hogy Indiában a méz folyékony állagú és valóságos folyókat alkot, s hogy azok a füvek és nádfélék, amelyek egy ilyen mézzel öntözött mocsárban élnek, mindennél jobb legelőt kínálnak a juhok és marhák számára. Az ókori auktorok mellett ugyanakkor több kortárs és korábbi európai utazó munkájából is merített. Pietro Martire d’Anghiera (1455–1526), Ambrosius Perez, Balthazar Nuñez, Melchior Nuñez és mások beszámolóit például az egyenlítői vidékekről, valamint a Kelet- és a Nyugat-„Indiákról” szóló tudósításokhoz használta fel. Így például Kína, India vagy éppen Brazília rövidebb-hosszabb tárgyalásához, ahol – mint az olvasó értesülhetett – csodálatos gyorsasággal érnek a gyümölcsök.³⁰

A fent említett példák – melyeknek sorát bőségesen lehetne gyarapítani –, azt jelzik, hogy az európai/keresztény szempontból nézett, s onnan pogánynak tekintett ún. *ethnici*-vel kapcsolatos tudás, amely később az *ethno-graphia* tudományához vezetett, igen sokféle forrásból emelkedett ki. Ezeknek a forrásoknak

²⁸ Egy a címlapon lévő kézírásos bejegyzés tanúsága szerint ennek a műnek egy példányát (mely ma is fellelhető az ELTE Egyetemi Könyvtárban) 1680-ban beírták a nagyszombati egyetem nyomdájának a könyvjegyzékébe. Lehetséges tehát, hogy ez volt az a példány, amit Szentiványi atya az értekezés elkészítéséhez használt: *R. P. Honorati Nicqvettii E’ Societate Iesv Sacerdotis, Theologi Physiognomia Humana Libris IV. distincta. Editio Prima.* Lygdvni, Sumptib. Haered. Petri Prost, Philippi Borde, & Lavrentii Arnavd. M. DC. XLVIII. Cvm Permissv Superiorum, lásd NICQUET, 1648.

²⁹ *Dissertatio geographica. De Proprietatibus Locorum*, 79 skk, in *Calendarium* 1692.

³⁰ *Dissertatio geographica. De Proprietatibus Locorum*, 73 skk, in *Calendarium* 1692.

egy jó részét megtaláljuk a nagyszombati kalendáriumokba illesztett tudós értekezésekben: rövidebb-hosszabb említésekben, hivatkozásokban, megerősítések vagy éppen cáfolatok formájában. A korai utazók és hódítók beszámolói, a keresztény – s köztük elsősorban katolikus, ezen belül pedig főként ferences és jezsuita – misszionáriusok írásai (saját szerzemények csakúgy, mint a belőlük készült kivonatok, summázatok stb.), s az ezek nyomán készült, különböző tudományterületekhez tartozó traktátusok mind-mind hozzájárultak ennek a tudáskomplexumnak, illetve tudománynak a létrehozásához (BLANCKAERT, 1985, lásd még RUBIÉS, 2007). A 17. és 18. század során újra és újra összegyűjtögették az Európán kívüli népekkel kapcsolatos információtöredékeket, narratívokat, illetve narratív-részleteket ezekből a – főként klasszikus és nyugat-európai – forrásokból, újra- és újraválogatták, rendezték, elemezték azokat a különböző nyomtatott enciklopédiákban, summákban, tankönyvekben, természettudományi (*historia naturalis*) és geográfiai értekezésekben, majd – ugyanezeknek a nyomtatott műveknek mint információhordozó médiumoknak a segítségével – szerteküldték őket Európában. Vizsgálataim azt tanúsítják, hogy e munkák közül számos Kelet-Közép-Európába, Magyarországra is eljutott, hogy aztán megjelenjen – többek között például – a nagyszombati kalendáriumokba illesztett *dissertationok* lapjain. Mint a fent említett példák jelzik – s mint még bővebben szó lesz róla a továbbiakban is – alapvetően két nagyobb eszmei nyomvonalat, tágabb tudós diskurzusformát fedezhetünk fel, melyekből az etnográfia/antropológia tudományterülete kiválni, kiemelkedni látszik a 18. század második fele, 19. század eleje körül, nemcsak Nyugat-Európában, hanem a kelet-közép-európai régióban is: egy kifejezetten mélyebben vallásos, és egy egyre inkább tudományos irányultságúvá váló diskurzust (lásd SZ. KRISTÓF, 2011, 2012a, 2012b, 2012c, 2012d, 2014b és 2014c). A nagyszombati egyetem kalendáriumaiába illesztett tudós értekezések lényegében *mindkét* orientációt magukba foglalták és terjesztették, népszerűsítették: hamarosan látjuk majd, hogy hogyan. Ez pedig arra utalhat, hogy ennek a specifikus *pre*-antropológiai – a kikristályosodás és az elrendeződés, rendszereződés útján járó – információhalmaznak és tudásanyagnak a tanítása, terjesztése a helyi jezsuiták különös érdekében állhatott. Nézzük meg néhány példán keresztül, miképpen és miért.

A tárgyalt időszak kulturális nyelvezte, amelybe ez a tudás ágyazódott, és amelynek a segítségével kifejezést nyert, a „csodák” nyelve volt (lásd FINDLEN, 1994; DASTON – PARK, 2001 [1998]). A nagyszombati egyetem vizsgált nyomtatványainak jó része esetében ez a nyelv egy olyan diskurzust hatott át, amelyet jómagam „nyomtatott *Wunderkammer*”-nek, a „csodálni való dolgok” egyfajta nyomtatott leltárának, inventáriumának neveznék. A kalendáriumokba foglalt értekezések sokszoros tanúbizonysága szerint ez a nyelvezet – és az annak meg-

felelő kulturális gyakorlat – igen nagy fontosságot tulajdonított az érdekességeknek, kuriózumoknak (*curiositas*), valamint a ritkaságoknak (*raritas*), és nagyra értékelte mindazt, amit „emlékezetes dolgoknak” (*res memorabile*) ítélt.

Az 1689. évre kiadott kalendárium például egy *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rerum memorabilium Orbis terrestris* (Érdekes, vegyes értekezés. A Földgolyó emlékezetes dolgairól) című tudós *dissertatiót* tartalmazott. Az „érdekességek” vagy kuriózumok sorában olyan klasszikus ókori és középkori képzeteket, tárgyakat és gyakorlatokat tárgyalt, mint például a „földi paradicsom” (*Paradisus terrestris*), a „világ hét csodája” (*Septem Orbis Miracula*), vagy az istenítéletek (*Proba per Ignem, Aquam ferventem* stb.). Figyelmet szentelt továbbá a piramisoknak, az obeliszkeknek, a labirintusoknak, valamint egyes különleges ásványoknak, így például az obszidiánnak (*Lapis Obsidianus*) és az azbesztnek, mely utóbbit a korszakban élőnek, élőlénynek tartották (*Asbestum seu Linum vivum*). Igen lényeges, hogy egyes „csodálatos” emberi – vagy inkább *antropomorf* – lények is részét képezték a nagyszombati kalendáriumokban megjelenő nyomtatott *Wunderkammer*nek. Az „óriások” (*Gygantes*) kategóriája például az ún. „óriások földjének” (*terra Gygantum*) az elképzelésén alapult, melyet több ótestamentumi textus is alátámasztott, és egyes ókori auktorok – mint Pomponius Mela, Solinus vagy id. Plinius – is megerősítettek. Mela szerint, ahogy a kalendáriumba illesztett értekezés tanítja, Indiában hajdanán akkora emberek éltek, hogy úgy tudták meglovagolni az elefántokat, ahogyan mi a lovainkat.³¹ Más kalendáriumok és értekezések más nyomtatott „csodagyűjteményeket” tartalmaztak: e furcsa antropomorf lények különböző csoportjai azonban ugyanúgy megjelentek bennük. Az 1690. évre kiadott kalendárium például magában foglalt egy *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae existentiae* (Érdekes, vegyes értekezés. A nem létező és kétséges dolgokról) című *dissertatiót*. Ez az értekezés tárgyalta egyebek között például a griffet, a szalamandrát, az unikornist, de különböző antropomorf lények is megjelentek benne. Így például óriások és törpék, a klasszikus ókori mitológia egyes alakjai, mint például kentaurók, szatírok, tritonok, nímfák és szirének, de a szerző különböző antropomorf szörnyeket (*monstra*) is megemlített. Utóbbiak közé tartoztak például a fej nélküli (*acephalus*) és a kutyafejű (*cynocephalus*) lények, a farokkal bíró emberek (*homines caudati*), a szarvakat viselő emberek (*homines cornuti*), az egyszeműek (*monoculi*) stb.³² Az idézett ókori szerzők e monstruózus lényeket általában

³¹ *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rerum memorabilium Orbis terrestris*, §. I, IV, VII, VIII, XXIV, XXV, XXVII, XXXIII, XLVI, XLVII, különösen §. IV, in *Calendarium* 1689.

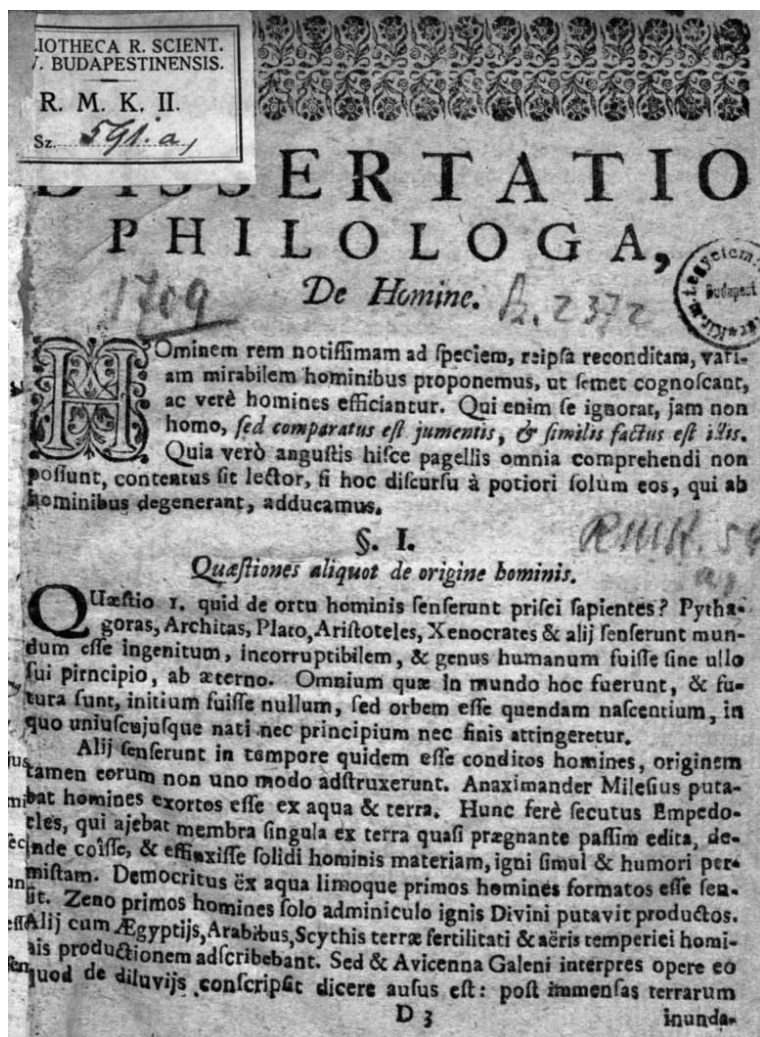
³² *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae existentiae*, §. IX, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXX, in *Calendarium* 1690.

Európa határain kívülre helyezték, vagy valahol egy elképzelt *határzónában* jelölték ki a lakhelyüket. Leggyakrabban „Szkítiát”, „Indiát” és „Ethiopiát” emlegették hazájukként. E *monstrum*ok sorában feltűntek a korábban említett „erdei emberek” (*homines sylvestres*) is: szerzőink legalábbis így neveztek egyes, határterületeken élő embercsoportokat. Pomponius Mela a Perzsából közelében élő carmaniaiakra alkalmazta ezt a terminust, Solinus és id. Plinius pedig Lybia népére. Az „erdei emberek” megnevezés később aztán – a *Dissertatio curiosa* tanúsága szerint – az új világ, Amerika őslakosságára is átkerült. Csakúgy, mint az előbbiekről, az utóbbiakról is azt tartották, hogy „nem bírnak értelemmel, sem pedig emberi külsővel”. A jezsuita kontextusban fogant értekezés ugyanakkor azt is tanította, hogy még az ilyen szörnyetegeket is keresztény hitre lehet téríteni, amint azt a jelen és a múlt misszionáriusainak a példája mutatja. A megtérést követően – hangsúlyozta a *dissertatio* – ezek a lények „megszelídülnek” (*mansuescunt*). Az amerikai „erdei embereknek” ez a leírása, illetve a velük kapcsolatos tudós elmélkedés egy német jezsuita teológus, Gaspar Schott SJ (1608–1666) *Physica Curiosa* című, Würzburgban 1662-ben kiadott munkájának egy részletén alapult. Ez a munka, mint a továbbiakban látni fogjuk, különös jelentőséggel bírt a nagyszombati kalendáriumok – pontosabban a bennük foglalt értekezések – létrejötté szempontjából.³³

A jezsuita kalendáriumok olvasója az emberi lények sorában tehát különféle *monstrum*okkal is találkozhatott, ahogyan a kifejezetten az Ember tárgyalásának szentelt értekezés is számba vett nem egészen emberi lényeket is. A *Dissertatio philologa* [sic!], *De Homine* (Filológiai értekezés. Az emberről) című munka (7. kép), melyet az 1709. évre kiadott kalendáriumba illesztettek, megkülönböztetett például „tökéletes” és „szokatlan” külsejű, formájú embereket. Utóbbiak (*inusitatae formae homines*) sorában ott találjuk a fent említett óriásokat és törpéket, klasszikus ókori mitológiai lényeket – szatírokat, kentaurokat, tritonokat és sziréneket –, s az értekezés számos különböző antropomorf szörnyalakot is felsorolt.³⁴ Ezek között volt például a korszakban talán legismertebbnek számító fejetlen szörny, melynek felsőteste a vállánál ért véget, s a szemeit és a száját a mellén vagy a hasán hordozta. E szörnyek népét *Blemijs*-nek hívták, lakóhelyét pedig „Ethiopiába” vagy „Szkítiába” tették. A *Dissertatio philologa* tanúsága szerint számos ókori szerző megemlékezett róluk – így például Solinus vagy id. Plinius –, sőt, létezésüket Szent Ágoston (i. sz. 354–430) „szemtanúsága” is megerősítette. A nagyszombati kalendáriumok olvasója az új világ, Amerika bennszülött lakosságát ezúttal is

³³ *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae existantiae*, §. XXII, in *Calendarium* 1690.

³⁴ *Dissertatio philologa, De Homine*, §. II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, in *Calendarium* 1709.

7. kép *Dissertatio philologa, De Homine*. Calendarium 1709 = [címlap hiányzik] ELTE EK KRNYO (RMK II. 591/a). Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

ilyen és hasonló lények társaságába helyezve találta. Az értekezésnek az ember szokatlan formáit tárgyaló részében egy teljes bekezdést szenteltek például egy bizonyos népnek, amely Peruban, „Caracas provinciában” él. Az ehhez a néphez tartozó embereknek, ahogy a kalendárium tanítja, a homloka és feje hátulja „hiányzik” (*homines carentes occipiti & sincipiti*), arcuk lapos. A leírás nagy valószínűséggel az amerikai őslakos népek egy jó része – így például az in-

kák/kecsuák – által gyakorolt koponyaformálás szokására vonatkozik.³⁵ Ahogy már utaltam rá, az antropomorf lények sorában a *dissertationok* gyakran emlegettek állatfejú szörnyeket is. Így volt ez az 1709. évre kiadott kalendárium esetében is, amelyben a Marco Polo (1254–1324) által leírt – s a korszakban talán legjobban ismert – „kutyafejű” vagy „kutyaszerű”, „kutyanép” tatárok (*cynocephali* vagy *Gens canina*) szerepeltek, de mellettük Marcónak egy másik említése is feltűnt. Az nevezetesen, ahol a velencei utazó az Andaman-szigetek bennszülötteit írja le, akiknek szerinte nemcsak kutyafejű volt, hanem kutyaszemeik és kutyafogaik is, s akik mindemellett még emberevők is voltak.³⁶ Kalendáriumunk az antropomorf szörnyeknek számos változatát sorolja fel. „Monstruózus” kezekkel, lábakkal, szemekkel, fülekkel, szájakkal és nyelvvel rendelkező lények alkotják e „szokatlan formájú” népek (*gentes*) kategóriáját, olyanok, mint a – korábban, más kalendáriumokban és más értekezésekben is említett – farkas ember (*homo caudatus*), vagy a „szőrös erdei emberek” (*homines sylvestres pilosi*). Példáit egyrészt Indiából és Észak-Afrikából, másrészt pedig a tengerentúlról, a Karib-szigetektől és az amerikai kontinensről (főként Dél-Amerikából) sorolja a kalendárium.³⁷

Végül, hogy lezárjuk a nagyszombati kalendáriumokba foglalt tudós értekezések sorát, meg kell emlékeznünk egy másik, későbbi sorozatról is. A jezsuita egyetem (körülbelül) 1718-tól (körülbelül) 1745-ig kiadott kalendáriumai évről évre egy *Synopsis historica totius orbis* (Az egész világ történetének rövid áttekintése) című értekezés-típust foglaltak magukban.³⁸ Ez az akkoriban ismert Európán kívüli kontinensek – európai és keresztény szempontú – történetének és geográfiájának a tömör összefoglalását kínálta. Ugyanoda illesztették be a kalendáriumokba, ahol a korábbi időszakban a *dissertationok* voltak találhatóak. Az olvasó ez esetben is hosszú, sűrű szedésű és oldalképű, latin nyelvű szövegeket talált Afrikáról, Ázsiáról és Amerikáról (8. kép).³⁹ Ezek a láthatólag következetes földrajzi felosztás szerint kiadott *synopsisok* elmondták a közönségnek az adott kontinens, illetve egyes részei felfedezésének a történetét, továbbá azoknak a jezsuita (vagy olykor más rendi) misszióknak a történetét is, melyeket – a rend alapításától kezdődően a vonatkozó évig – az illető helyekre vezettek az ottani őslakosság megtérítésének a céljából. Ugyanakkor egy adott kontinensről láthatólag ugyanazt a szöveget nyomtatták évről évre. A jezsuiták

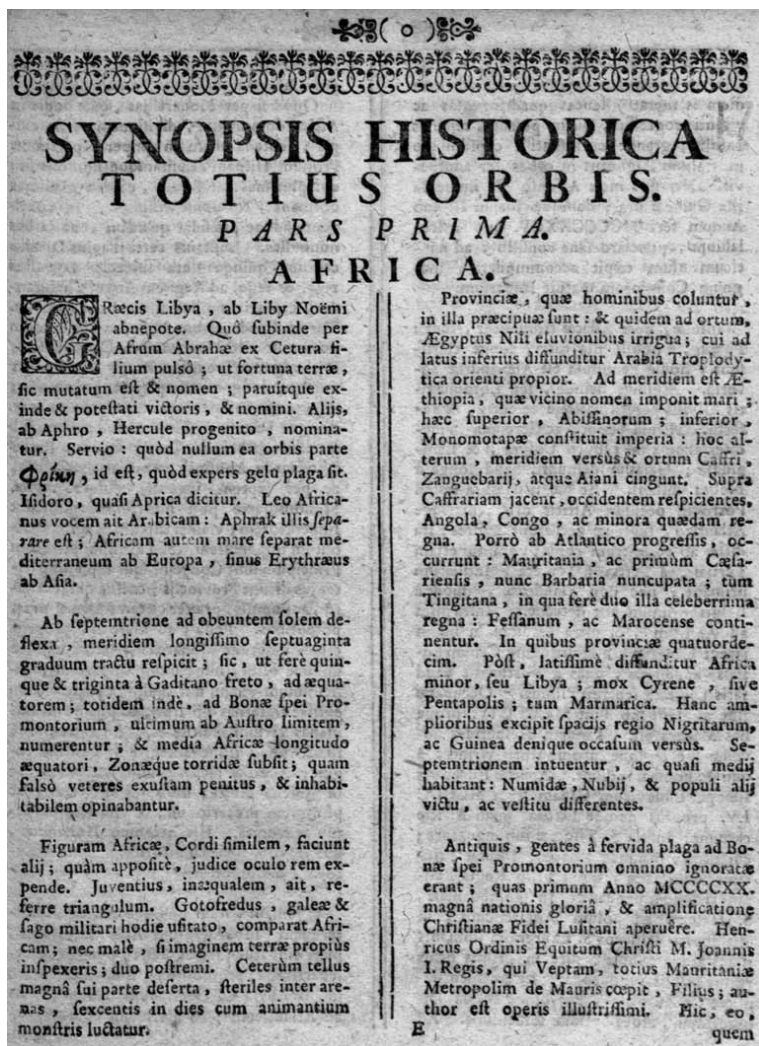
³⁵ *Dissertatio philologa, De Homine*, §. V, in *Calendarium*, 1709.

³⁶ *Dissertatio philologa, De Homine*, §. VI, in *Calendarium*, 1709.

³⁷ *Dissertatio philologa, De Homine*, §. VII, VIII, IX, XII, in *Calendarium*, 1709.

³⁸ A időintervallumot ez esetben csak hozzávetőlegesen tudom megadni, mert ebből az időszakból a kalendáriumok néhány kiadása hiányzik az ELTE Egyetemi Könyvtár gyűjteményéből.

³⁹ *Calendarium* [1718].

8. kép *Synopsis historica totius orbis*. Calendarium [1718] = [címlap hiányzik] ELTE EK KRNYO (Rar. Hung. 2/1739-1741). Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

Európán kívüli evangelizációs tevékenységének ezek az összegzései igen fontosak a kora újkori etnográfiai/antropológiai diskurzus kialakulása szempontjából. Utóbbinak főként a 16–17. századi „állapotába” kínálnak betekintést: érintik a főbb katolikus elképzeléseket, s azok társadalmi-kulturális kontextusait. Segítségükkel jobban érthetők a korszak jezsuita (és nem-jezsuita) eszméi és kategóriái, melyeknek a jegyében a távoli, pogánynak tekintett *Másik* kereszténységre való térítése zajlott, illetve amelyeknek a felhasználásával beszéltek,

írtak e „találkozásról.” Arra is szeretnék rámutatni ugyanakkor, hogy a *synopsis* szövegei itt, Kelet-Közép-Európa egyik egyetemén, illetve városában keletkeztek, s legfőképpen itt voltak hozzáférhetők. Ennek megfelelően hatásuk is elsősorban itt kereshető, keresendő majd a további kutatások során. Lássunk néhány példát.

Amerikát a *Synopsis* egy olyan felosztás szerint tárgyalta, amely egyszerre volt geográfiai és missziós irányultságú, illetve célzatú: *America Meridionalis: Brasilia, Paraquaria, Peruvia*; *America Septemtrionalis: Canada, Nova Hispania*; és a harmadik rész: *Insulae*, azaz a Karib-tenger szigetei. A szerző ezen belül egy még részletesebb adminisztratív felosztást is alkalmazott, legalább tizenhét kisebb „provinciát” sorolva fel a kontinens északi és középső részén, és nyolcat a délin. Az olvasó tehát egy komplex geográfiai-missziós-adminisztratív/közigazgatási rendszerbe illesztve találhatott információkat – sajátos, önmagában is rendkívül összetett tudásanyagot – a térség őslakosságáról. Mégpedig nem is keveset. A fentiekben a kalendáriumi *dissertationok* tárgyalása során többször is említett, ókori-középkori gyökerű narratív másság-sztereotípiákat, így például a *monstrum*-ok kliséit a *Synopsis* szövegei is használták, és ki is vetítették az Európán kívüli őslakosságra. A „Chile hegyeiben” lakó bennszülötteket például óriásoknak (*giganteae molis*) nevezték.

Az Amerikának szentelt *Synopsis* általános üzenete az olvasók felé körülbelül így hangzott: „barbár lakosok, barbár föld” (*barbari incolae, barbara terra*), s a szerző leszögezte, hogy az ottani „életmód és intézmények” teljességgel nélkülözik azokat a jellemzőket, amelyeket Európából ismerünk. A *Synopsis* érvelését bináris oppozíciók alkalmazásával fejtette ki, amelyek elfogultak voltak: úgy tűnik, kulturális, társadalmi és vallási előítéleteken alapultak. A szöveg egésze ebben a formában elég távol esik a későbbi etnográfáktól, monografikus célzatú kultúra-leírásoktól. A struktúrája, illetve annak részei – mai kifejezésekkel élve: társadalomszervezet, politikai rendszer, gazdálkodás, anyagi kultúra, vallás, szokások stb. – ugyanakkor nagyon is emlékeztetnek az etnográfia/antropológia tudománya eljövendő kánonainak egyikére: arra a holisztikus elvárásrendszerre, amelynek a jegyében egy-egy kultúrát, közösséget megközelíteni, leírni, vizsgálni kellett. Nézzük meg közelebbről is ezeket a bináris oppozíciókat. A *Synopsis* szerint Amerika bennszülötteinak csak egy törvényük van: hogy törvények nélkül (*ex leges*) élnek. Csak egyfajta „emberséggel” rendelkeznek: hogy „embertelen” életmódot folytatnak (*vivere inhumanos*). Nincsenek szántóföldjeik és városaik, nincsen *respublicájuk*, barlangokban élnek, amelyeket joggal nevezhetünk – mondja a szerző – „állatok odújának” (*spellaea potius dixeris belluarum*). Részben a hegyeiket művelik, részben vándorolnak, és a fák összegyűjtött gyümölcsein élnek, mások pedig emberhúst esznek. Me-

xikó és Peru bennszülött „kormányzati formáit” (*regimena*) ugyanakkor a szerző megkülönböztette a többiektől: itt, mint az olvasó megtudhatta, a nép régebben „királyainak engedelmeskedett (akiket *Inga*-knak neveztek)”. A *Synopsis* Amerika „ősi vallásáról” (*religio prisca*) is tájékoztatott. Ez, mint írja, igen különböző (*diversissima*) volt az egyes vidékeken. Egyes bennszülöttek kövekben vagy fában tisztelték isteneiket, mások azonban egyáltalán semmiben. Utóbbiak közé tartoztak a „brazíliaiak” (*Brasili*), akik – szövegünk megfogalmazása szerint – állatok (*pecus*) módjára élnek.⁴⁰ Az őslakosok jelekben (*omen*) hisznek és jövőmondókra, jósokra (*augur*; *hariolus*) hallgatnak – a *Synopsis* szerzőjének a saját szavaival élve – a „bolondságig”. A közelebbi idők történetét tárgyalandó, szövegünk nagy számú európai utazót, felfedezőt, konkvisztádort, tudóst, valamint jezsuita és ferences misszionáriust sorol fel, akik hozzájárultak annak az Amerikáról – és „barbárnak” mondott őslakosairól – való tudásnak a felhalmozásához, amiből maguk a nagyszombati kalendáriumok is szemmel láthatólag sokat merítettek és közvetítettek.

Érdekes módon sem a *Synopsis*, sem a *dissertation*ok korábbi sorozata nem említ magyar, illetve kelet-közép-európai misszionáriusokat, holott többen is munkálkodtak a tárgyalt időszakban az amerikai kontinensen (lásd például BARTUSZ-DOBOSI, s.d. [2006]; SZ. KRISTÓF, 2008b, 2012a, 2012b). Ez egyrészt valószínűleg a kora újkori kommunikáció sajátos – lassú és nehézkes – terjedésének tudható be. A misszionáriusok levelei, beszámolóí csak jelentős késéssel érkeztek meg Európába, s az is hosszabb időt vett igénybe, hogy feldolgozásra kerüljenek, s beépüljenek a tudományos diskurzusba, illetve – mint a korábbiakban láthattuk – a különböző értekezésekkel aztán a kalendáriumokba. Másrészt az is lehetséges (sőt, a két lehetőség *egyszerre* is fennállhat), hogy – a keresztény evangelizáció történetét tárgyaló *synopsis* mint narrativa sajátosságai okán – az első misszionáriusok, valamint a kora 16., majd 17. században a bennszülöttek kezétől elesett „mártírok” nagyobb valószínűséggel fordultak elő abban, mint az adott korszakban szimultán tevékenykedő hittérítők. Mindezenre a kelet-közép-európai misszionáriusok Európán kívül végzett tevékenysége úgy tűnik, csak jelentősebb késéssel épült be a helyi tudásanyagba.⁴¹

⁴⁰ A „brazíliaiak” „embertelen kegyetlenségét” (*ferocitas hominum inhumana*) több *dissertatio* is emlegette. Leghosszabban az 1709. évi kalendáriumba illesztett *Dissertatio Philologa De Homine* című értekezés XVII. paragrafusa tárgyalta, amely „Joannes Beterus” – helyesen: Joannes Boterus, azaz Giovanni Botero (1544–1617) itáliai ex-jezsuita teológus, gondolkodó – leírását vette alapul, s amely a braziliai bennszülöttek feltételezett kannibalizmusának több elrettentő megnyilvánulását taglalta. Az értekezés Botero konkrét munkájára nem, csak a nevére hivatkozik. Utóbbi szerző magyarországi hatása kora-újkori Amerika-recepciónk tekintetében elsőrendű fontosságú; közelebbi vizsgálatát jelenleg végzem.

⁴¹ Lásd például STÖCKLEIN, 1726; BERTALANFFI, 1757. Ugy tűnik, hogy a misszionáriusok saját beszámolóí (azaz a különböző, Európába küldött leveleik rövidebb-hosszabb kivonatai)

Hadd zárjam a nagyszombati kalendáriumokba illesztett etnográfiai/antropológiai érdekű tudós értekezések bemutatását egy a *célzott olvasók*ra tett utalással. Az 1720. évre kiadott kalendáriumban található *Synopsis* szerzője egy helyen azt írja, hogy azért gyűjtögetett össze és emleget annyi felfedezőt, konkvisztádort, tudóst és misszionáriust Amerika kapcsán, hogy „kielégítthesse a művelt olvasók kíváncsiságát” (*eruditae Lectorum serviam curiositati*).⁴² Ezt a megjegyzést érdemes szem előtt tartanunk; tanulmányom végén visszatérek majd a célzott közönség kérdésére.

A 18. század második felében – körülbelül 1745-től kezdődően – a nagyszombati kalendáriumokba foglalt olvasmányanyag tartalmi szempontból meglehetősen leszűkül. Széleskörű természettudományi érdekű tudós *dissertatio*kat vagy az Európán kívüli missziók történetét áttekintő *synopsis*okat többé már nem publikálnak bennük. Az 1739–1741 közötti időszakban még megjelenik egy-egy összegző bemutatás (*epitome*) a törökök szokásairól, melyeket ugyanúgy illesztnek be a kalendáriumba, ahogyan elődeiket, a *dissertatio*kat és a *synopsis*okat (hosszabb szöveg, sűrű szedés, tömör oldalkép).⁴³ Ezután, az 1760-as évektől, majd különösen a jezsuita rend 1773-as feloszlása után kalendáriumaink inkább már csak hazai vonatkozású, közigazgatási és belpolitikai ügyeket tárgyalnak beiktatott olvasmányaikban. Vallásos témájú szövegek mellett elsősorban a Magyar Királyság történetére vonatkozó, rövidebb-hosszabb kronológiákat, krónikákat, belpolitikai és adminisztratív érdekű és hasznú szövegeket találunk bennük.

Ha most közelebbről megnézzük a kalendáriumokba illesztett olvasmányokat, tudós értekezéseket, a következő – hosszabb távon érvényes – jellemzőket találjuk. A *Synopsis historica totius orbis* sorozattól eltekintve, az 1676 és 1709 között kiadott kalendáriumokban található *dissertatio*ók formájuk és az alkalmazott nyomdai kivitelezés szempontjából is nagyon hasonlítanak egymásra. Úgy tűnik, szándékoltan a jezsuita egyetemen a korszakban megvédett tudományos *dissertatio*ók formátumát utánozzák, mind szövegeik, mind formájuk, belső struktúrájuk szempontjából. Sűrűn szedett soraik, kevésbé tagolt szövegük a tudományos szövegekben járatosabb olvasókat feltételeznek, csakúgy, mint latin

---

csak a 18. század közepére kerültek be a magyarországi kalendáriumokba, s akkor sem túl nagy gyakorisággal. Az 1745. évre Kassán kiadott kalendárium például a krími nogaj tatárok és kultúrájuk leírását tartalmazza egy jezsuita misszionárius tollából, lásd *Crimaeae Situs, Incolae, mores, ex literis P. Du-ban S. J. Missionarii, et Domini Ferands Medici, in Calendarium Cassoviense, ad Annum JESU CHRISTI MDCCXLV*...Opera et studio cujusdam astrophili è Societate JESU, In Episcopali Universitate Cassoviensi in Hungaria. Cassoviae, Typis Academicis Societatis JESU. Lásd még Sz. KRISTÓF, 2012a, 2012b.

⁴² *Continuatio. America*, in *Calendarium 1720*.

⁴³ *Epitome de Turcarum moribus authore Bartholomaeo Georgieviz, peregrino*, in *Calendarium 1739–1741*.

nyelvűségük és szövegközi jegyzeteik – klasszikus és modern szerzőkre való hivatkozásaik – igen nagy száma. Valójában azonban ezek az értekezések nem voltak igazi egyetemi *dissertation*ök. Mindegyikük név nélkül szerepel a kalendáriumokban, és nem tünteti fel tényleges megírásának a helyét és évét sem.

Míg az 1718 és 1745 között ugyancsak névtelenül publikált *Synopsis*-sorozat szerzőjét nem ismerjük, az 1676 és 1709 között beillesztett *dissertation*őket igen, mégpedig Szentiványi Márton SJ (1633–1705) személyében. Szentiványi atya nagy tudású polihisztor tudós és professzor volt, többször is betöltötte a nagyszombati egyetem rektori tisztségét. Tanított biblia magyarázatot, jogot, filozófiát, továbbá fizikát, matematikát, asztronómiát, geográfiát és történelmet úgy a nagyszombati egyetemen, mint Bécsben és Grazban. Ő volt az, aki harminc éven keresztül – egészen a haláláig – szerkesztette a nagyszombati kalendáriumokat. 1674-től kezdődően ő vezette az egyetem nyomdáját, s állt könyvtárának is az élén. Ami pedig különösen figyelemre méltó a tudás terjesztésének tanulmányomban tárgyalt témája szempontjából, az az, hogy Szentiványi atyát nevezték ki a jezsuita rend főcenzorává is 1673-tól kezdődően, 1688-tól pedig országos királyi főcenzornak tették meg (lásd PAULER, 1857; RAPAICS, 1935, különösen 259–262.; M. ZEMPLÉN, 1998, 14–15., 46–50.; WACZULIK, 1984, 392–402.). Az összes előbb említett *dissertatio* – geográfiai, természettudományi, illetve természethistóriai értekezések stb. – megtalálható több-kevesebb javítással újranyomtatva *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* című nagy munkájában, melyet három vastag kötetben adtak ki 1689 és 1702 között Nagyszombatban (SZENTIVÁNYI, 1689–1702). Egyes értekezései pedig posztumusz kiadásokban is megjelentek a 18. század első felében.⁴⁴ Igen figyelemre méltó Szentiványi atyának a *Miscellanea*-ban kidolgo-

⁴⁴ Így például a *Dissertatio philologa, De Homine*, lásd *Calendarium*, 1709; a *Dissertatio physica curiosa de plantis, seu Viridarium philosophicum, Ex Opusculis Reverendi Patris MARTINI SZENTIVÁNYI, è Societate JESU*, in *Calendarium Cassoviense ad annum Jesu Christi M.DCC.LIV. ... opera, et studio cujusdam astrophili e Societate JESU*, in *Episcopali Universitate Cassoviensi in Hungaria, Cassoviae, Typis Academicis Societatis JESU.*; a *Dissertatio physica curiosa de fëris, seu venatio philosophica, ex Opusculis Reverendi Patris Martini Szent-Ivany è Societate JESU*, in *Calendarium Cassoviense ad annum Jesu Christi M.DCC.LVI. ... opera, et studio cujusdam astrophili e Societate JESU*, in *Episcopali Universitate Cassoviensi in Hungaria, Cassoviae, Typis Academicis Societatis JESU*. Lásd még BIKFALVI, 2005. A kassai jezsuita akadémián még 1745-ben is sor került egy védésre, melynek során Csehovics Márton „Philosophiae Baccalaureus” Szentiványi atya filozófiai téziseit – „Positiones Universae Philosophiae” – védte meg, lásd *Curiosa et selectiora variarum scientiarum Miscellanea* auctore Martino Szentivany, Soc. JESU Sacerdote, *Decadis Primae pars Prima...* In *Alma Episcopali Societatis JESU Universitate Cassoviensi Positiones Universae Philosophiae publicè propugnaret Eruditus Dominus MATTHIAS CSEHOVICS, AA. LL. et Philosophiae Baccalaureus, ac pro Suprema Ejusdem Laurea Candidatus, Praeside R. P. JOANNE BAPTISTA TERSZTYANSZKI è Societate JESU, AA. LL. et Philosophiae Doctore, Ejusdemque Professore Emerito, ac p. t. Seniore, Auditoribus*

zott s egyfajta enciklopedikus tudás tanítására és nyomtatott terjesztésére irányuló gyakorlati-teológiai elképzelése, mert fő vonalaiban megfelelni látszik a kalendáriumokban majd három évtizeden keresztül terjesztett tudós olvasmányanyag szerkezetének.⁴⁵ M. Zemplén Jolán összegzése szerint Szentiványi atyának az ismeretek terjesztésére vonatkozó tervét a könyvek és könyvtárak általános magyarországi hiánya motiválta. Az a cél vezérelte, hogy megkönnyítse az érdeklődő, és megfelelő olvasnitudással is rendelkező embereknek a tudományokhoz való hozzájutását. Ugyanakkor azokon is igyekezett segíteni, akik nem tudják végigolvasni a nagy „teológiai, irodalmi, disputációkat tartalmazó, filozófiai, történelmi, matematikai munkákat”, valamint az ókori szerzők műveit. Az ő számukra – úgy vélte – hasznosak lehetnek e tudományok rövidebb összegzései, kivonatai, *compendiumai*.⁴⁶

oblata Anno. M.DCC.XLV. Mense Junio Die... Cassoviae, Typis Academicis Societatis JESU. Ezek a késői munkák is az ELTE Egyetemi Könyvtár kézirat- és régi nyomtatványtárában lelhetők fel.

⁴⁵ Jelen tanulmányban nem foglalkozom Szentiványi atya más természettudományi témájú értekezéseivel, melyeket ugyancsak a nagyszombati kalendáriumok egyikébe-másikába illetve adtak ki, lásd például *Dissertatio optica physico-mathematica*, in *Calendarium Tyrnaviense* 1685; *Dissertatio physica. De elementis*, in *Calendarium Tyrnaviense* 1686; *Alodiatura philosophica. Seu Dissertatio Physica de Alodiaturae rebus*, in *Calendarium Tyrnaviense* 1698; *Dissertatio Physico-Oeconomica. De, Noxijs animalibus, Oeconomiae*, in *Calendarium Tyrnaviense* 1699. Nem foglalkozom a különböző *Questiones curiosae* című fejezetekkel sem, melyek összességükben ugyancsak igen széleskörű ismeretanyagra épültek, s nagyobb merítést képviseltek a korabeli tudományok köréből ugyanúgy, ahogyan az Szentiványi atya főművében is látható, lásd SZENTIVÁNYI, 1689. A magyar irodalom- és tudománytörténészek között nincsen egyetértés a tekintetben, hogy Szentiványi atya e tudásösszegző és tudásnépszerűsítő programja tekinthető-e igazán *enciklopédikusnak* a szó korabeli *műfaji* értelmében: mennyiben szándékozott valóban egy az összes tudományát magába foglaló, átfogó művet létrehozni. Tarnai Andor szarkasztikus megfogalmazása szerint Szentiványi atya munkásságának eredménye nem más, mint ami főművének címében – *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* – is megfogalmazódik: „az emberi ismeret egész területéről összehordott válogatott kuriózumok kusza gyűjteménye”, lásd TARNAI, 1964, 408. Míg egyesek későbbek elismerni művének tulajdonképpeni enciklopédikus jellegét és célját (lásd például M. ZEMPLÉN, 1998, 47–50.), mások kifejezetten tagadják azt (lásd például RAPAICS, 1935, 259.). Jómagam úgy vélem, az a tény, hogy ő maga expliciten „enciklopédikusnak” nevezte tudományterjesztési programját, talán nagyobb jelentőséggel bírhat, mint amennyit kutatásunk mindeddig tulajdonított neki. Szentiványi atya munkássága etnológia-/antropológia-történeti szempontból mindenképpen megkerülhetetlen: a benne foglalt népsztereotípiákkal, keresztény, katolikus előítéletekkel együtt tudománytörténeti jelentőségű.

⁴⁶ „Misc. Dec. III. part. II. 7.: ‘Atque hic fuit nostra intentionis scopus in edendis selectioribus hisce et curiosioribus variarum scientiarum miscellaneis ut taliter constitutis succurrere pro medulo possemus. Ut cum eis non suppetat modus, tempus et occasio ac opportunitas legendi ac evolvendi to tet tantos tomos theologorum, scripturistarum, polemicorum, philosophiorum, historicorum, mathematicorum et antiquissimorum scriptorum; saltem aliquod compendium et summarium eorundem habeant et notitiam aliquam rerum praecipuarum, quam in scientiis singulis pertractantur atque continentur.’” Lásd M. ZEMPLÉN, 1998, 344., 95. jegyzet.

A nagyszombati egyetem kalendáriumai tehát kimutatható rendszerességgel publikáltak populáris nyomtatványokba illesztve inkább tudós irányultságú – formájú és tartalmú – szövegeket. Hogyan értelmezhető tovább ez a jelenség egy szélesebb, regionális, illetve egy szűkebb, lokális kontextusban?

A tanulmány elején idézett külföldi példák szem előtt tartásával látnunk kell, hogy a nagyszombati jezsuita egyetem kalendáriumai nem az egyetlenek voltak a történeti Magyarországon, amelyek ily módon egymásba olvasztották a „populáris” és az „elit” szféráját. Frölich Dávid (1595–1648) késmárki geográfus, asztronómus és matematikus ún. *Schreibkalender*-eket írt és adott ki Felső-Magyarország egyes városaiban (például Késmárk/Kežmarok, Lőcse/Levoča, Bártfa/Bardejov), illetve Wroclawban, Nürnbergben stb. az 1620–1640-es évek közötti időszakban, melyek közül egyesek ugyanígy történeti és földrajzi olvasmányokat, krónikákat, valamint „hasznos és szórakoztató kérdéseket” („nützliche und lustige Fragen”) foglaltak magukban. Utóbbiak között olyan témák is akadtak például, mint a boszorkányok ereje és hatalma, a *lycantropia* (az ember farkassá válásának) lehetősége vagy képtelensége, a szelek eredete, a nap-, hold- stb. fogyatkozások hatása, a csillagok hatása stb. (Ugyan nem érinti a történeti Magyarország területét, de meg kell itt említenem, hogy az 1640. évre kiadott wroclawi kalendáriumban Frölich a „Newe Welt”, vagyis Amerika felfedezésének a történetéről is közölt egy hosszabb olvasmányt német nyelven.)⁴⁷ A későbbi időszakból pedig a kassai (Kosice) jezsuita akadémia kalendáriumait említhetem az 1740/60-as évekből, amelyek úgyszintén hosszabb olvasmányokat foglaltak magukba, nagy valószínűséggel ugyancsak műveltebb, gyakorlottabb olvasók számára. Olyan szövegek találhatók bennük, mint például Szentiványi atya előbb említett posztumusz értekezései, Athanasius Kircher (1602–1680) leírásai a Holdra és a Marsra tett eksztatikus utazásairól, valamint magyar vonatkozású történeti olvasmányok, például Mátyás királynak Európa főpapjaihoz, királyaihoz, császáraihoz stb. intézett levelei.⁴⁸ A tudós szövegek populáris médiába – kalendáriumokba – való

⁴⁷ Frölich Dávidról lásd M. ZEMPLÉN, 1998, 28–46. A Magyarországon a 16. századtól kezdődően kiadott kalendáriumok tudósabb, „históriai” tartalmához lásd még GELLÉRI-LÁZÁR, 1996; DUKKON, 2000. Lodovica Braida említi, hogy az 1760 és 1790 között Torinóban kiadott kalendáriumok ugyancsak magukban foglaltak egy az Új Világról és annak bennszülötteiről szóló értekezést, mégpedig a hírhedt Cornelius de Paw (1739–1799) abbé tollából, lásd BRAIDA, 1996, 196. Jelenleg a Frölich Dávid 1640-es wroclawi kalendáriumába foglalt Amerikával kapcsolatos szöveg filológiai hátterét kutatom.

⁴⁸ *Athanasii Kircheri Itineris exstatici in Lunam*, in *Calendarium Cassoviense, ad Annum JESU CHRISTI MDCCXLVIII*. ... Opera et studio cujusdam astrophili e Societate JESU, in Episcopali Universitate Cassoviensi in Hungaria. Cassoviae, Typis Academicis Societatis JESU; *Athanasii Kircheri Itineris exstatici in globum Martis*, in *Calendarium Cassoviense, ad Annum JESU CHRISTI M.DCC.LIII*. ... Opera et studio cujusdam astrophili e Societate JESU, in Episcopali Universitate Cassoviensi in Hungaria. Cassoviae, Typis Academicis

illesztése, illetve a tudós és a populáris olvasmányanyag keverése tehát bevett, megszokott gyakorlatnak látszik a 17–18. századi Magyarországon is. Olyan szisztematikus, homogén és hosszú távon megvalósuló *enciklopédikus* programmal azonban, amilyen a nagyszombati jezsuita kalendáriumoknak a természettudományos ismeretek terjesztésére irányuló törekvése volt, a korszakban másutt nem találkozunk.

Mint ismeretes, a kultúra „elit” és populáris regisztereinek kora újkori keveredését Peter Burke abból a perspektívából (is) vizsgálta, hogyan vannak kezdetben jelen, majd húzódnak vissza fokozatosan a nyugat-európai „elitek” a szélesebb, tágabb populáris kultúrából, s hogyan igyekeznek aztán megreformálni, megtisztítani, majd felvilágosítani azt (lásd BURKE, 1978, különösen 207–243.). Az effajta törekvések a populáris kultúra átalakítására, purifikálására, téves elképzelésektől, „babonáktól” való megtisztítására a nagyszombati kalendáriumok és a bennük foglalt olvasmányok esetében is megfigyelhetők. Különös jelentőséggel bír meglátásom szerint, hogy a két regiszter találkozására ebben az esetben egy városi, egyetemi és éppenséggel jezsuita kontextusban került sor a 17. század második felének Magyarországon. Amennyiben a nagyszombati egyetemet valóban olyan információs központnak tekinthetjük, amely egyrészt befogadott, másrészt pedig közvetített, terjesztett – egyebek mellett – egy olyasfajta tudást is, amely az Európán kívüli népekkel volt kapcsolatos, érdemes feltennünk a kérdést, honnan is érkezett közelebből ez a tudás, és kiknek, milyen konkrét befogadóközösségeknek volt szánva? Forduljunk most a kutatás lehetséges másik perspektívája felé, hogy válaszolni tudjunk ezekre a kérdésekre.

Mikro-perspektíva: a kalendáriumokba foglalt, etnográfiai-antropológiai érdekű olvasmányanyag mikro-filológiája

Ez a perspektíva kalendáriumainknak ismét csak egy kettős vizsgálatát jelent. Mindenekelőtt egy mikro-filológiai vizsgálatot: a kalendáriumokba illesztett tudós értekezések közelebbi tanulmányozását, a bennük foglalt tudás egzakt és/vagy lehetséges forrásainak a megállapítását. Továbbá pedig ezen tudás társadalmi-kulturális kontextualizálását: milyen lehetséges helyi

---

Societatis JESU; *Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae Ad Pontifices, Imperatores, Reges, Principes, aliosque viros illustres*, in *Calendarium Cassoviense, ad Annum JESU CHRISTI M.DCC.LXV*. ... Opera et studio cujusdam astrophili e Societate JESU, in alma Episcop. S.J. Universitate Cassoviensi in Hungaria. Cassoviae, Typis Academicis Soc. JESU.

befogadóközönségek, milyen konkrét *célzott olvasók* számára készültek ezek a nyomtatványok?

Nézzük meg először is, hogy nézett ki a világ abban a formában, ahogyan Szentiványi atya értekezéseiben a korabeli olvasó elé tűnt. Próbáljuk meg áttekinteni azt is, milyen forrásokból eredt, mely konkrét szerzők munkáira – nyomtatványokra és másokra – épült ez a kép.

Kijelenthetjük, hogy az a pre-etnográfiai/pre-antropológiai tudás, amit a késő 17. századi nagyszombati kalendáriumok magukban hordoztak, teljességgel nemzetközi volt, és nemcsak jezsuita forrásokból származott. A kalendáriumokba iktatott *dissertationok* földrajzi világa – amint az Szentiványi atya *Dissertatio Prima Geographica* című értekezésében (1691) talán a legjobban látható – négy fő részből állott: Európából, Ázsiából, Afrikából és Amerikából. A szerző azonban még két további régiót is hozzátett ezekhez: a pólusok és a körülöttük elterülő, illetve feltételezett vidékek régióját. Az északi, ún. Arktikus Pólus régiója magában foglalta például Grönlandot, Izlandot, a Spitzbergákat, Novaja Zemlját, míg az ún. Déli Pólus egyetlen hatalmas képzeletbeli földrészből állott. Ez utóbbit úgy nevezték, hogy *terra australis incognita* („ismeretlen/feltáratlan déli föld”), s csak egyes „partvidéki” részeit vélték ismerni a korszakban: Új Guineát (*Nova Guinea*), a „papagájok földjét” (*Regio Psitacorum*), és a körülvevő Csendes-óceán (*Mare Pacificum*) egyes szigeteit.⁴⁹ Mint az előzőekben láttuk, a világról alkotott, s a kalendáriumokba illesztett értekezésekben közvetített etnográfiai/antropológiai jellegű tudásanyag egy részét a *Régiek*, a klasszikus ókor szerzői szolgáltatták. Az Arisztotelész, idősebb Plinius, Aelianus, Solinus stb. által felhalmozott és írásban továbbhagyományozott tudás a mindenkorri határterületeken lakó népeket általában „barbároknak” nevezte és ennek megfelelően írta le. E tudás más része viszont *kortárs* forrásokból származott. Abból a hatalmas mennyiségű, vegyesen szóbeli, vizuális és írott/nyomtatott információhalmazból, amit egyrészt katolikus misszionáriusok munkái közvetítettek Kelet-Közép-Európába: a nagyszombati kalendáriumokban hivatkozottak közül például Josephus de Anchieta SJ (1534–1597) atyáé Braziliáról, Rochus Gonzalez SJ (1576–1628) atyáé Paraguayról, Ludovicus de Valdivia SJ atyáé Peruról és Chilérről, vagy Franciscus Zarfatus atyáé „Nova Hispaniáról”, azaz Mexikóról. Másrészt azonban ezek az információk késő középkori és kora újkori nyugat- és dél-európai utazóktól, hajósoktól, valamint az Újvilág felfedezése történetének első tudós megörökítőitől származtak, így például Giovanni da Pian del Carpinétól (1185–1252), Marco Polótól, Pietro Martire

⁴⁹ *Dissertatio Prima Geographica*, újrakiadva lásd SZENTIVÁNYI, 1689–1702 (1691), *Decadis Secundae*, Pars Prima, 11. A lakott világ ilyen felosztása Frölich Dávid geográfiájában ugyanígy megtalálható volt, lásd FRÖLICH, 1639.

d'Anghierától, Pedro de Cieza de Leóntól (1518–1554), Juan Ponce de Leóntól (1460–1521), illetve Fernández de Oviedótól (1478–1557) stb.⁵⁰

Az a három mű azonban, amelyekre Szentiványi atya a leggyakrabban hivatkozott a kalendáriumokba foglalt antropológiai érdekű értekezéseiben, és amelyekből a legtöbbet idézett, a korszak három nagy – Kelet-Közép-Európán kívül létrejött – természethistóriai összefoglalása volt. Az első egy spanyol jezsuita teológus, Juan Eusebio Nieremberg (1595–1658) *Historia naturae* (A természet története) című műve, amelyet 1635-ben adtak ki Antwerpenben (NIEREMBERG, 1635).⁵¹ A második egy olasz orvosdoktor és természettudós, Ulisse Aldrovandi (1522–1605) munkája, *Monstrorum historia* (A szörnyek története) címmel, amely 1642-ben Bolognában jelent meg (lásd ALDROVANDI, 1642). A harmadik pedig a már említett német jezsuita teológus, Gaspar Schott munkája, mely a *Physica curiosa sive mirabilia naturae et artis* (Érdekes fizika, vagy a természet és az emberi mesterségek csodái) címet viselte, s amely Würzburgban jelent meg 1662-ben (lásd SCHOTT, 1662). Érdemes megemlíteni, hogy Szentiványi atya korában mind a három mű megtalálható, hozzáférhető volt a nagyszombati egyetem könyvtárában.⁵²

Aldrovandi *Monstrorum historiájából* Szentiványi atya a különféle, szokatlan formájú, „monstruózus” növények, állatok és antropomorf lények példatárához válogatott. Innen vette például a fej nélküli emberek (*homines acephali*) leírását.⁵³ A két jezsuita munkából is gyakorta emelt át adatokat, olykor teljes mondatokat, sőt, egész bekezdéseket is – utóbbiakat főleg Schott művéből. Ezeket az átvételeket aztán saját szavaival kommentálta, szövegközi jegyzeteket fűzött hozzájuk (egészen pontos hivatkozásokkal), s így foglalta bele

⁵⁰ A magyar tudománytörténet mindeddig elsősorban a botanikatörténet terén ismerte el Szentiványi atya munkásságát, amennyiben utóbbi úgy tűnik, hozzájárult néhány egzotikus növény kelet-közép-európai megismertetéséhez. Tengeren túli misszionáriusok leírásaiból merített, úgymond, amit azok a nagyszombati egyetemre küldtek, lásd BIKFALVI, 2005; M. ZEMPLÉN, 1998, 49–50. Mindez azonban még további alapos kutatásokat igényel. A jelen tanulmány szerzője tervez ilyen vizsgálatokat a közeljövőben.

⁵¹ A könyvjegyzékek tanúsága szerint a nagyszombati egyetem régi könyvtárában megvolt ez a mű, mára azonban elveszett.

⁵² A címlapján szereplő kéziratos bejegyzések tanúsága szerint Aldrovandi *Monstrorum historiájának* illető példánya, mielőtt 1665-ben beírták volna a nagyszombati egyetem könyvtárának a katalógusába, a Boldogságos Szűzről elnevezett városi gyógyszertár tulajdonában volt, lásd *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, 1690, Vol. I, 56. Schott *Physica curiosájának* egy példánya ugyancsak ezé a gyógyszertaré volt egészen 1689-ig, amikor ezt a munkát is bejegyezték az egyetem könyvtárának a katalógusába. Lásd még *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, 1690, Vol. II, 393. E két mű helyi, jezsuita használatának egyéb, koloniális-démonológiai vonatkozásairól lásd SZ. KRISTÓF, 2012b.

⁵³ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXIII, in *Calendarium*, 1690.

azokat a nagyszombati kalendáriumokba illesztett különböző *dissertation*okba. Módszere igen fontos betekintést nyújt abba a konkrét folyamatba – többször is nyomon követhetővé teszi azt –, hogyan is keletkeztek a kalendáriumi olvasmányok jezsuita szerkesztőik kezén. Aldrovanditól vette Szentiványi atya például az ún. rinocérosz madár (*Rhinoceros avis*) leírását, azaz a délkelet-ázsiai orrszarvú madárét, amely igencsak megragadta a korszak utazóinak és természettudósainak a képzeletét. Ez a madár nagy, pirosas sárga szarvszerű képződményt visel a homlokán, s így jól illett a korszak „csodás”, „monstruózus” lényeinek a sorába.⁵⁴ Ugyenezen érdeklődés jegyében Aldrovanditól kölcsönözte Szentiványi atya a muréna leírását is, melyet a korszakban „szakállasnak” (*barbus*) neveztek, s ennek megfelelően is ábrázoltak.⁵⁵

Az Európán kívüli világ – és elsősorban Amerika – leírásához azonban atyánk legfőképpen Nieremberg *Historia naturae*jából és Schott *Physica curios*ájából merített. Mind a helyi növény- és állatvilág, mind pedig a *homo* helyi formáinak a tárgyalásához anyagát túlnyomó többségében ebből a majd harminc év különbséggel megjelent két munkából vette. Ez a tény egyrészt azt sugallja, hogy a jezsuita tudomány, a *historia naturalis* renden *belüli* hagyománya mindennél fontosabb volt a számára, másrészt viszont azt is, hogy tekintélytisztelete meg is akadályozhatta – s egyes esetekben szemmel láthatólag meg is akadályozta – abban, hogy kellő gyanakvással kezelje az átvett adatokat, információkat. Így például Maximilianus Transylvanus (kb. 1490–kb. 1538), Antonio Pigafetta (1480–1534) és mások tanúságára alapozva foglalta bele a *Dissertatio Philologa, De Homine* című értekezésébe, hogy él egy nép valahol „a Molukkákon”, akiknek olyan hosszú fülük van, hogy a vállukat éri. Ezt az értekezést az 1709. évre (!) kiadott kalendáriumba illesztették, s a szöveg – különösebb csodálkozás vagy fejcsóválás nélkül – más távoli népeket is felsorolt, akik még ennél is hosszabb füllel rendelkeztek. A kalendárium olvasója így például megtudhatta, hogy a Nierembergnél (1635!) említett Turanochas nevű nép fiainak akkora a fülük, hogy földig ér, és hat ember elfér alatta.⁵⁶ Úgy tűnik, Szentiványi atya (majd az ő halála után szerkesztőtársai) következetesen – és hosszú távon – másolták, adaptálták Nieremberg adatait, hiszen a tizenkilenc évvel azelőtti, az 1690. évre kiadott kalendáriumba illesztett *dissertation*óban már hasonló fülméretekről és egyéb képtelen furcsaságokról olvashatunk Amerika bennszülöttei kapcsán. Ez utóbbi értekezés is elmondja például – és ugyancsak Nieremberg leírásaira hivatkozva –, hogy az „erdei

⁵⁴ *Aucupium Philosophicum, Seu Dissertatio Physica Curiosa De Avibus*, §. XX 27, in *Calendarium* 1695.

⁵⁵ *Piscatio Philosophica, seu Dissertatio Physica de Piscibus*, §. XIII, in *Calendarium* 1697.

⁵⁶ *Dissertatio Philologa, De Homine*, §. VIII, in *Calendarium* 1709.

embereknek” (*homines sylvestres*) szokatlanul nagy fülük van. Ezekben a leírásokban nagy valószínűséggel keverednek a középkori és kora újkori hosszú-fülű szörnyekről, *monstrumokról* szóló leírások, illetve vizuális ábrázolások és a füllukasztás, füldíszítés szokását valóban gyakorló amerikai őslakosokról szóló kortárs megfigyelések, beszámolók adatai. Értekezésünk ugyanakkor azt is elújságolta – aminek bizonyosan semmilyen tapasztalati alapja nem volt –, hogy Kaliforniában, valamely tónak a partján él egy nép, amelynek fiai éjszákára állítólag lemerülnek aludni a tóba. A Nieremberg művénel nem kevesebb, mint ötvenöt évvel később megjelent *dissertatio* más, abban említett lényekre is hivatkozott. A természet akkor elképzelt világának szinte minden csoportjáról megemlékezett: halakról és madarokról, szatírokról és szirénekről, az ún. tengeri emberről (*homo marinus*), és más félig ember, félig állat formájú lényekről egyaránt.⁵⁷

Gaspar Schott művéből szintén igen sokat merítettek a *dissertatiók*. Az Amerikában lakó „erdei emberekre” (*homines sylvestres*) nézvést Szentiványi atya majdnem egy teljes, hosszú mondatot átemelt a *Physica curiosából*, szóról szóra belefoglalva Schott szövegét a saját értekezésébe.⁵⁸ Igen fontos rámutatni ugyanakkor arra is, hogy Schott munkájából merítette *késégeinek* egy jó részét is a távoli vidékek flórájával, faunájával és többé vagy kevésbé emberformájú lakóival kapcsolatos tudósítások, írások megbízhatóságát illetően. Így például szóról szóra Schott művéből származnak a nagyfülű népek létezésével kapcsolatos bizonytalankodó, kételkedő megjegyzései is: ő ugyan nem vitatja ilyenek létezését, de azért talán inkább csak „hiperbolikusan” érthették a leírók, amit leírtak.⁵⁹

Az a tény, hogy Szentiványi atya mind régi (nyomtatott, és, mint Nieremberg esetében láttuk, több mint ötven évvel korábbi), mind pedig kortárs forrásokat is használt (így például Schott munkáját), arra enged következtetni, hogy maguknak az *autoritásoknak* – mégpedig elsősorban a jezsuita autoritásoknak – a tisztelete fontosabb volt a számára, mint az általuk közvetített információk releváns volta, lehetséges valóságtartalma. Mégis, azt láthatjuk, hogy a releváns,

⁵⁷ *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XX, XXI, XXII, in *Calendarium* 1690; §. VIII, X, XIV, XV, *Dissertatio Philologa, De Homine*, in *Calendarium* 1709.

⁵⁸ „ut multorum annorum experientia, hoc et praeterito saeculo docuit multis in locis, et praesertim in noviter repertis Americae Regionibus”: szó szerinti átvétel Schott művének 395. oldaláról, lásd SCHOTT, 1662, és *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXII. in *Calendarium* 1690.

⁵⁹ „Ego ut non nego homines reperiri, quibus solito majores sunt aures, ita ut credam tantae esse magnitudinis ut dictum, adduci vix possum; putoque pleraque hyperbolica dicta...”: szó szerinti átvétel a következő helyről: SCHOTT, 1662; *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXV, 400.

megbízható tudás iránti igény, valamint az információk egyfajta kritikusabb szemügyrevétele, s szűrésük bizonyos követelményei már a *dissertation*okban is megjelentek. Utóbbiak által pedig szétterjed(het)tek mindazok körében, akik hozzájuthattak a nagyszombati kalendáriumokhoz, s akik valamivel magasabb szintű olvasási készség rendelkeztek. A megbízhatóbb ismeretek iránti igény, az információk bírálata, s szűrésük követelményei ismét csak olyan vonásai e jezsuita környezetből kikerült tudós diskurzusnak, amelyek fontos alkotórészeit képezik majd a megszülető etnográfia/antropológia tudományos kánonrendszerének is.

Szentiványi atya oly módon kezelte a rendelkezésére álló pre-etnográfiai/antropológiai ismereteket, amelynek a megértéséhez sokat segíthet a nagy tudású francia eszmetörténész, Paul Hazard *La crise de la conscience européenne, 1680–1715* című munkája (HAZARD, 1961). Hazard többé-kevésbé azt a korszakot vizsgálta, amelyben a nagyszombati kalendáriumok itt tárgyalt sorozata is keletkezett, s meglátásait a nyugat-európai későbarokk kultúra mind írott, mind pedig képi reprezentációinak az elemzésére alapozta. Sikerült megragadnia egy igen lényeges attitűdöt, a körülvevő világhoz való sajátságos viszonyulást, ami – véleményem szerint – Szentiványi atya antropológiai érdeklődés *dissertation*jaiban is felsejlik. Ez pedig nem más, mint – Hazard szavaival élve – a „csoda kétségbe vonása” (*négation du miracle*): egyfajta bizonytalankodás, növekvő hitetlenkedés, szkepszis az ún. *miraculum*okkal kapcsolatban. Egyfajta intellektuális/tudós gyanakvás és kritika utóbbiak irányában.

A *távoli Másik* reprezentációja jezsuita kalendáriumainkban tehát egy olyan értelmezési keretbe ágyazódik, amit *racionalizálás*nak nevezhetünk, s amelyre nemcsak Paul Hazard, hanem később Keith Thomas, majd a közelmúltban Joao Pau Rubiés is rámutatott. Ez a *racionalizálási* tendencia – vagy folyamat – egy kicsit mindenütt jelen volt már a korszakban Európában, s egyre inkább a régi skolasztikus gondolkodási mód ellenében hatott (lásd HAZARD, 1961, 149–170.; THOMAS, 1983, 51–81.; RUBIÉS, 2007, 237–263.). A nagyszombati egyetem – és a kalendáriumaiiba illesztett értekezések – esetében azonban az ismeretek kritikusabb szemléletének és az ésszerűsítésükre való törekvésnek egy sajátos, *jezsuita* változatával találkozunk, amely változatnak, mint majd látni fogjuk, megvoltak a maga korlátai. Ha közelebbről megvizsgáljuk Szentiványi atya *dissertation*ait, arra jutunk, hogy az etnográfiai/antropológiai jelentőségük – melyek az Európán kívüli vidékek földrajzát, növényeit, állatait, valamint az ott élő emberek külsejét és szokásait írták le – a korabeli tudásnak lényegében két aspektusát közvetítették, tanították elképzelt olvasóiknak. Mit *kell* gondolni, hogyan kell vélekedni ezekről a távoli helyekről és lakosaikról, illetve mit és hogyan *nem* kell gondolni, várni ott. Hogyan kell közelebbről

elképzelni a helyi flóra és fauna egyes elemeit, és hogyan nem. Mindent összevéve, a *dissertationok* egyik központi kérdése éppenséggel az volt, hogy mi várható a *távoli Másiktól*-kal kapcsolatban, és mi nem. Az 1690. évre kiadott kalendáriumban például egy teljes értekezés foglalkozott a kétséges és nem létező dolgok témájával. Ennek egyes megállapításai más *dissertationok*ban is felbukkantak.⁶⁰ Bár a vallásos diskurzus (a biblia, az egyházatyák, valamint a kortárs jezsuita szerzők) tekintélye és autoritása nem kérdőjeleződött meg,⁶¹ az értekezések gyakorta tettek explicite különbséget a valóban *látott*, illetve a csak *hallomásból ismert* dolgok között. Így például a „pygmaeusok (vagy törpék) országa” esetében az 1690. évi kalendáriumba illesztett *dissertatio* úgy érvelt, hogy míg egyes törpéket sok szemtanú látott, olyan vidékről, ahol törpék *sokasága* élne együtt, csak „hallomás utáni hírek” szólnak. „Úgy mondják”, „mások úgy beszélnek”, „úgy hallom” stb.: a szöveg egész sor nyelvi fordulatot alkalmazott a „törpék országával” kapcsolatban, melyek mind annak csekély valószínűségét, kétséges voltát hangsúlyozták („*fama est, dicuntur, narrantur, sic tradunt alii, sic proditur, ita audio, ita retulerunt*”).⁶²

Az, hogy mit kell csodálatosnak vagy kétségesnek tekinteni, mit kell valószínűtlennek vagy hihetetlennek ítélni, gyakorta a kalendáriumok végén található „*Admiranda*” („Csodálni valók” vagy „Csodálatos dolgok”) című részben kapott helyet, illetve olyan jelzők társaságában jelent meg, amelyek explicite utaltak egy effajta kétségre (például *dubiosus, fabulosus, falsus* stb.). Ilyen volt például az etiópiai „fej nélküli embereknek”, az előbb említett *Blemijs*-nek az esete. Az 1690. évi kalendáriumba illesztett *dissertation*ban Szentiványi atya azt mondta egyrészt, hogy ilyen embereket még soha senki sem látott. Másrészt pedig úgy érvelt, hogy a fejre nagyon is szükség van, hiszen ez az ember számos érzékének a „helye”, enélkül az ember egyszerűen nem létezhet (*sine illo homo subsistere nequeat*). „Amiből nyilvánvaló, hogy a fej nélküli emberek valamint ezek népe vagy teljességgel mesés dolog” vagy – ahogyan Aldrovandi magyarázta, érvel Szentiványi atya –, van fejük az ilyeneknek is, csak a mellükön viselik azt.⁶³ Atyánk ugyanilyen józan és tárgyilagos magyarázatot adott a „kutyafejű emberekről” (*homines cynocephali*) szóló mendemondákra is. Lehetséges, vélte, hogy ezek az egyes ókori szerzők szerint Indiában, mások, mint

⁶⁰ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, in *Calendarium* 1690.

⁶¹ Például az óriások létezése kapcsán: „tam scripturae Sacrae auctoritate, quam Variis antiquis aequae et recentioribus demonstratur exemplis.” *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XVII, in *Calendarium* 1690.

⁶² *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XVIII, in *Calendarium* 1690.

⁶³ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXIII, in *Calendarium* 1690.

Giovanni da Pian del Carpine és Marco Polo szerint Tatárországban élő népek valóban „kutyafejűek”, ám bizonyosan nem emberi lények. Valószínűleg inkább majmok, akik megtanulták utánozni az emberek viselkedését.⁶⁴ Ahogy már utaltam rá, a jezsuita Gaspar Schott tekintélye többször is meghatározónak bizonyult annak eldöntésében, hogy mi a valóságos/létezhető, és mi nem, mi várható a távoli vidékeken és mi nem. Hadd említsem csak a „csodálatosan torz testű emberek” (*prodigiosae deformitatis homines*) esetét ugyanabból az 1690. évre kiadott kalendáriumból. Az ebben olvasható értekezésben Szentiványi atya egy teljes bekezdést idézett szó szerint Schott *Physica curiosájából* (annak 401. oldaláról). Ebben Schottal együtt – bár név szerint nem hivatkozva rá – azt vallotta és tanította, hogy eléggé nehéz elhinni, hogy volnának száj vagy nyelv nélküli emberek, ahogyan egyes ókori szerzők, mint id. Plinius, Solinus vagy Mela állították, akik vagy Indiába, vagy Etiópiába helyezték az ilyeneket. Szentiványi atya szerint vagy teljes tévedés, vagy legalábbis teljességgel kétséges, hogy léteznének ilyen, nyelvet nem használó, és egymással csak hajlongások és gesztusok útján kommunikáló emberek.⁶⁵

Ha közelebbről megnézzük a szatírok, kentaurok és egyéb monstruózus lények előfordulásának a kontextusait a *dissertationok*ban, azt találjuk, hogy a korszak késő-skolasztikus jezsuita gondolkodása lényegében két fő irányt jelölt ki a „kétséges” jelenségek, jelenések, formák értelmezésére. A nagyszombati kalendáriumok pedig lényegében *mind a két* irányt magukban foglalták, tanították. Az egyik értelmezési lehetőség szerint a monstruozitás megjelenési formái pusztán „mesék” (*fabellas*), melyek „kétséges és bizonytalan szóbeszéd” alapján keletkeztek és kerültek feljegyzésre (*ex relatione, & dubiae ac incertae fama auditione conscriptas*). A másik lehetőség szerint viszont nem mások, mint a *sátánnak és démonainak* a munkái (*vel a Daemonibus fuisse assumptas*). Ezt az értelmezési lehetőséget a jezsuiták úgy tűnik, a klasszikus antikvitás különböző mítikus lényeivel kapcsolatban különösen relevánsnak tartották: Szentiványi atya értekezései esetről esetre ismételtették azt. Ez a második interpretáció ugyanakkor úgy tűnik, egyfajta *általános* magyarázó sémát is kínált az Európán kívüli vidékek furcsaságaira – lakosainak szokatlan külsejére és viselkedésére – vonatkozóan. „Nem tagadjuk – szögezte le Szentiványi atya az 1690. évre kiadott kalendárium beiktatott *dissertationjában* –, hogy a kentaurok, szatírok vagy faunok rosszindulatú démonoknak tekintendők, akik azért öltönek ilyen szörnyalakot, hogy megrémísszék az embereket.” És hozzátette még,

⁶⁴ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXIV, in *Calendarium* 1690.

⁶⁵ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXV, in *Calendarium* 1690.

hogy mindez – sátáni akaratból – azért is történik így, hogy „növelje a babonáságot a pogányok körében, s hogy eltérítse őket az isten tiszteletétől”.⁶⁶

Amint az ilyen és hasonló szövegek tanúsítják, a nagyszombati kalendáriumok és olvasmányaik egy bizonyos *démonizáló* értelmezési tartományt is magukban foglaltak és közvetítettek olvasóik felé. Ez pedig pontosan az az értelmezési irány, amely meglehetősen határt szab a nagyszombati jezsuiták által is gyakorolt racionalizálás tendenciájának.⁶⁷ Azokon az eseteken túl, amiket a *dissertationok* rendre a démoni beavatkozás valószínű eseteiként neveztek meg (kentaurók, szörnyek stb.), az ún. farkassá válás (*lycantropia*), valamint más hasonló, vadállattá történő átváltozások (*aliae similes metamorphoses*) felsorolása, tárgyalása jelezte a legjobban, milyen nagy mértékben számoltak a korszak jezsuitái az ördög e világban való jelenlétével és működésének következményeivel. Az 1690. évre kiadott kalendáriumba illesztett értekezésében Szentiványi atya egyáltalán nem vonta kétségbe, sőt megerősítette a démoni beavatkozás lehetőségét. „A démonok munkája – jelentette ki – vadállatokká változtathatja az embereket”: különösen pedig farkassá, aminek számos esetét sorolta fel olyan szerzőktől, mint Pomponius Mela (aki Szkítiába helyezte az ilyen farkasembereket), Szent Ágoston vagy Olaus Magnus (1490–1557) (utóbbi porosz földre, Livóniába és Litvániába tette a lakhelyüket). Szentiványi atya egyáltalán nem tartotta tehát lehetetlennek az effajta átváltozásokat, ahogyan a téma más tudós jezsuita szakértői sem, például az egyik legfőbb demonológus, Martin Delrio SJ (1551–1608), akinek a vonatkozó nagy munkája (1603) éppenséggel megvolt a nagyszombati jezsuita könyvtár gyűjteményében (DEL RIO, 1603; Lásd Sz. KRISTÓF, 2012b, 2012c). Mégis, azt gondolom, igen lényeges rámutatni, hogy Szentiványi atya nagyobb hangsúlyt helyezett az olyan megfontolásokra, melyek szerint a *lehetséges nem feltétlenül történik is meg*. Egyik érve szerint például ezek az átváltozások pusztán érzéki csalódások (*delusiones*), melyeket maguk a démonok idéznek elő az emberekben. Másik érve szerint pedig számos orvosdoktor állítja, hogy a nedvek (legfőképpen az epe) besűrűsödése olyan hallucinációkat okoz, hogy az emberek azt képzelik, valóban farkassá változtak.⁶⁸ Ugyanilyen körültekintő, több szempontot figyelembe vevő érveket hoz pro és kontra a macskává, lóvá, számmá és más állatokká változás *dissertation*ban felsorolt esetei kapcsán, melyeket Martin Delrio

⁶⁶ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXI, in *Calendarium* 1690.

⁶⁷ A „Másik” kora újkori démonizálása tárgyában lásd például BILDHAUER – MILLS, 2003; CAÑIZARES-ESGUERRA, 2006; CERVANTES, 1994; BERNAND – GRUZINSKI, 1988; MIGNOLO, 1995; Sz. KRISTÓF, 2012a; a nagyszombati egyetem szűkebb kontextusában lásd Sz. KRISTÓF, 2012b.

⁶⁸ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXX, in *Calendarium* 1690.

demonológiai traktátusa a maga részéről egyenesen a boszorkányság címszava alatt tárgyalt. Érdemes megemlíteni, hogy Szentiványi atya ezúttal is Gaspar Schott munkáját használta és hivatkozta, amikor ilyen óvatosnak bizonyult a démonok e világi beavatkozásának a tényleges megtörténtét, valóságát illetően.⁶⁹

A tudás racionalizálására való törekvés rendkívül fontos sajátossága a nagyszombati kalendáriumokba illesztett *dissertation*oknak. Erős túlzás volna azt állítani, hogy a tulajdonképpeni etnográfiai/antropológiai leírások akkor kezdődnek, amikor a megfigyelők már nem hisznek a csodákban, Szentiványi atya *dissertation*ói és a *Synopsis historica totius orbis* mégis azt tanúsítják – ebből a szemszögből nézve is –, hogy legalább két olyan gondolati „ösvény” létezett már a 17. században, melyek efelé a tudomány felé vezettek, s mind a kettő megtalálható volt Magyarországon is. Az egyik egy explicitebb, szigorúbb vallásos diskurzusnak az „ösvénye” volt, a másik pedig egy inkább az előbbin *belüli* tendencia („ösvény az ösvényben”), amelynek megfelelően elkezdett megnyílni a csodákkal szembeni szkepticizmus útja, megindulhatott a csodák szekularizálódásának a folyamata, s mindezzel együtt elkezdhetek teret nyerni a „más” kultúrák megfigyelésének, értelmezésének empirikusabb útjai, módjai is.

Összegezve, egy késő 17. századi olvasó a nagyszombati kalendáriumokban elsősorban a kortárs természettudományok terjesztésére, tanítására, népszerűsítésére irányuló explicit törekvésekkel találkozhatott. A természettudományok diszkurzív formáinak, normáinak és eredményeinek a popularizálásával, melyek immár magukban hordozták a csodákkal, csodás jelenségekkel, történetekkel szembeni növekvő kétségeket is. Ugyanakkor, lévén jezsuita törekvések, magukban hordozták a saját – mintegy beépített, belső – korlátaikat is. A korszak olvasója pedig ezekkel az elsősorban vallási, teológiai – s különösen, mint az előbbiekből láttuk, demonológiai – korlátokkal ugyanúgy megismerkedhetett, szembesülhetett, azok ugyanúgy hathattak a gondolkodására, mint a tudomány-népszerűsítés közvetítette racionalizálódóbb értelmezések.

Ami a *dissertation*ókba foglalt etnográfiai/antropológiai tudásanyag eredetét illeti, az, mint láttuk, szöveges és szóbeli információk egyfajta *Wunderkammer*-jellegű keverékét alkotta. Egy része Európán kívüli területeken dolgozó keresztény misszionáriusok – szóbeli és írásbeli – munkásságából eredt, nagyobb része pedig egy teljességgel nemzetközi írott szövegkorpuszon alapult: klaszszikus szerzők felhasznált, ám ugyanakkor bírált munkáiból, népszerű(sített) kortárs utazási beszámolókból, és a természettudományok különböző kortárs összegzéseiből, mely utóbbiak közül egyesek misszionáriusok beszámolóiból átvett megfigyeléseket, információkat is tartalmaztak.

⁶⁹ *Dissertatio Curiosa Miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae Existentiae*, §. XXXI, in *Calendarium* 1690.

A verbális és textuális korpusz mellett létezett azonban egy harmadik forrás, amiből a nagyszombati kalendáriumok értekezései úgy tűnik, merítettek. Kalendáriumaink másik fontos, hosszú távon érvényes jellemzője, hogy szinte alig tartalmaznak képeket. A beillesztett *dissertation*ók szövege pedig sohasem illusztrált. Ezeket az értekezéseket olvasva olykor mégis találkozhatunk a korszak „tudós” vizualitásának – képkultúrájának és képhasználatának – a nyomaival, s egyes esetekben ennek pontos forrásai is megállapíthatók. Ez a „tudós” vizualitás részét képezi annak, amit Paul Hazard a későbarokk életforma „látványos(ság)”-voltának nevezett (*la pittoresque de la vie*) (lásd HAZARD, 1961, 337–347.). Előbbi nem volt más, mint egyfajta sokszínű *keveréke* – ezúttal is – a geográfáról és az egyes természettudományokról alkotott klasszikus ókori, illetve kortárs vizuális ismereteknek.

Az értekezések gyakorta írnak le, úgy tűnik, *konkrét, valódi* képeket (metaszeteket), melyek a szerző szemei előtt lehettek, miközben szövegét fogalmazta. Egyes esetekben ezek a képek beazonosíthatók, sőt, fellelhetők is voltak. Arról tesznek tanúbizonyságot mindenekelőtt, hogy a nagyszombati kalendáriumok olvasmányainak nemcsak a szövegbázisa, hanem a mögöttes képanyaga is teljes mértékben nemzetközi volt.

Nagy valószínűséggel Gaspar Schott fent említett, *Physica curiosa* című művének (Würzburg, 1662) az illusztrációi alapján (is) vette számba és írta le Szentiványi atya két értekezésében (az 1690. évre kiadott kalendáriumba illesztettben, és a posztumusz, 1709. évre kiadottba foglaltban) is, hogy mi az, amit *nem* kell hinni, aminek a felbukkanását nem kell várni a távoli, Európán kívüli vidékeken.⁷⁰ Így például, ahogy korábban említettem, a klasszikus ókor bizonyos mitológiai lényeiét, kentaurokét, szatíroket és társaikét (*9. kép*), illetve egyes antropomorf szörnyalakokét, például fej nélküli, állatfejű, szarvval vagy farokkal rendelkező embereket (*10. kép*).⁷¹ Juan Eusebio Nieremberg *Historia naturae* című műve (Antwerpen, 1635) szintén adhatott vizuális mintákat az amerikai kontinens kalendáriumi értekezésekben megjelenített állatvilágához. Így például a furcsa kis mexikói állatka, az ún. „tlalcoyotl” (opossum) elképzeléséhez, amelyről azt mondja Nieremberg, hogy ha veszélyt érez, a hátára veszi a kölykeit, úgy menekül. A kép ezt a pillantot ábrázolja: (*11. kép*) (NIEREMBERG, 1635). Vagy a legendás paradicsommadár elképzeléséhez, amelyet Nieremberg (helyesen) „keletinek” tartott, s azt a – kalendáriumi értekezésben is megjelenő (ám tévedésen alapuló) – hiedelmet közölte róla, hogy nincsenek lábai, ezért

⁷⁰ SCHOTT, 1662; *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae existentiae*, in *Calendarium* 1690; *Dissertatio philologa, De Homine*, in *Calendarium* 1709.

⁷¹ *Dissertatio curiosa miscellanea. De Rebus Falsae, et Dubiae existentiae*, in *Calendarium* 1690; *Dissertatio philologa, De Homine*, in *Calendarium* 1709.

9. kép „Centaurus.”, „Satyri.” Gaspar Schott, *Physica curiosa sive Mirabilia naturae et artis Libris XII comprehensa*, 357. Herbipoli, 1662. Jobus Hertz. ELTE EK KRNYO (Bar. 04182). Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

nem tud leszállni a földre, s teljes életét a levegőben tölti. A kép is így ábrázolja: (12. kép).⁷²

A nagyszombati kalendáriumok olvasmányainak közelebbi vizsgálata hozzájárulhat annak az igen komplex folyamatnak a jobb megértéséhez, hogy

⁷² *Dissertatio geographica altera, continens praecipuarum partium Terrae descriptionem*, in *Calendarium* 1681; *Dissertatio geographica. De Proprietatibus Locorum*, in *Calendarium* 1692; *Dissertatio philologa, De Homine*, in *Calendarium* 1709.

10. kép „Puer capite elephantino. Infans cornutus ore patulo.” Gaspar Schott, *Physica curiosa sive Mirabilia naturae et artis Libris XII comprehensa*, 582. Herbipoli, 1662. Jobus Hertz. ELTE EK KRNYO (Bar. 04182). Az ELTE Egyetemi Könyvtár engedélyével.

miképpen, hányféle kommunikációs csatornán keresztül jutott el egy *globális* érdekű és érvényű információ- és tudásanyag hozzánk, *lokális* keretek közé, s épült be az itt meglévő helyi diskurzusokba. Nézzük meg végül, milyen konkrét olvasóközönség(ek)nek szánhatták ezt a tudásanyagot.

11. kép „Tlalcoyotl.” Juan Eusebio Nieremberg, *Historia naturae maxime peregrinae, libris XVI. Distincta*, 189. Antwerpiae. M. DC.XXXV. Ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti. Letöltött digitális másolat.

12. kép „Manucodiata.” Juan Eusebio Nieremberg, *Historia naturae maxime peregrinae, libris XVI. Distincta*, 211. Antwerpiae. M. DC.XXXV. Ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti. Letöltött digitális másolat.

A nagyszombati kalendáriumokban közvetített etnográfiai/antropológiai információanyag szándékolt közönsége és lehetséges hatásai

Jóllehet, egy általánosabb, valószínűleg össz-európai kiadási formulát alkalmaztak, kétségtelen, hogy maga a *lokalitás*, a kiadás helye és társadalmi-kulturális kontextusa játszotta a legnagyobb szerepet abban, hogy a nagyszombati kalendáriumok olyan formai és tartalmi szerkezettel rendelkeztek, amilyennel: hogy olyan sajtóságos módon keverték a populáris és a „tudós” diskurzusokat, ahogyan azt a fentiekben bemutatni igyekeztem. Ezeket a kalendáriumokat nagy valószínűséggel elsősorban egy egyetemi, művelt, tudós befogadóközönségnek (diákoknak és tanároknak) szánták, másodsorban pedig mindenkinek – tanultabb vagy kevésbé tanult – olvasóknak, akik rendelkeztek minimum annyi latin tudással, hogy a rövidebb szövegeket értelmezni tudják, s a *dissertatiók* témáját valamilyen módon hasznosítani legyenek képesek. A kalendáriumok nyelviségéből és olvasmányaik tartalmi jellegzetességeiből ítélve tehát, mindkét szándékolt befogadócsoport a korabeli társadalom *műveltebb* rétegeihez kellett, hogy tartozzon. Szentiványi atyának a tudományok gyakorlati népszerűsítésére irányuló programja, mely, mint láttuk, a legnépszerűbb nyomtatványtípusba illesztett összefoglalások, kivonatok (*dissertatiók*) formájában manifesztálódott jó harminc éven keresztül, maga is a korabeli magyarországi társadalomnak inkább a középső és felső, legműveltebb – és talán legnyitottabb – sávjára alapozódhatott.

Kalendáriumaink célzott olvasóközönségének az azonosítása terén azonban még további finomításokat is tehetünk. Úgy vélem, megalapozottan lehet például arra következtetni, hogy a természettudományi és missziótörténeti témájú értekezéseket egyrészt a rend novíciusainak – s azokon belül is elsősorban a leendő *misszionáriusoknak* – szánhatták, másrészt pedig azoknak a rendbe belépni kívánó fiataloknak, akikből majdan hittérítők lettek. A nagyszombati jezsuita egyetem a 17. és 18. századokban az evangelizáció oktatásának az egyik központja volt térségünkben, bár erről több fontos nemzetközi áttekintés is megfigyelhető.⁷³ Számos itt végzett diák ment aztán Spanyolországba, Sevillebe, hogy ott folytassa és fejezze be misszionáriusi tanulmányait. Ezután pedig elindultak az Európán kívüli világ legkülönbözőbb részeibe – mindegyik (Közép- és Dél-) Amerikába, valamint Ázsiába (Indiába, Kínába és

⁷³ A kelet-közép-európai misszionáriusok hiányoznak például Claude Blanckaert kiváló, immár klasszikus antropológiatörténeti művéből, amelyben áttekinti a kora újkori jezsuita (és főként amerikai) missziók kutatásának sokoldalú történeti antropológiai problémáit és lehetőségeit, lásd BLANCKAERT, 1985.

Japánba), hogy keresztény hitre térítsék az ottani bennszülötteket.⁷⁴ A kalendáriumokba illesztett *dissertationok* egyik központi témája – mi várható ezeken a távoli vidékeken a növény- és állatvilág, és legfőképpen az ottani emberek vonatkozásában, természetrajzi és *etnográfiai/antropológiai* szempontból – az ő számukra egészen bizonyosan kiemelkedő fontossággal bírhatott. Szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy (egyebek mellett) ez utóbbi két téma képezte a nagyszombati egyetem kalendáriumaiba illesztett tudós olvasmányok legkarakterisztikusabb „bennfoglalt üzenetét” (lásd CHARTIER, 1987b és 1992).

Kalendáriumaink ennél is szélesebb körű és alaposabb társadalmi-kulturális kontextualizálása további célzott olvasókra is rávilágíthat. Így például Nagyszombat szabad királyi város soknemzetiségű (magyar, szlovák, szász stb.) lakosságának azon csoportjaira, amelyek elegendő latin tudással rendelkeztek ahhoz, hogy ezt a nyelvet *lingua franca*-ként alkalmazzák, s így az egyetem által kiadott kalendáriumokat a saját céljaikra használhassák, ezeknek megfelelően olvashassák és értelmezhessék. A vallásos ünnepek számontartása, az adott évben várható időjárás kilátások, az egészség megővésének éves, évszakonkénti, valamint napi gyakorlata, s a számtalan jósló praktika mind-mind különböző lehetséges használati/olvasási módként kínálkozott ezen városi rétegek és különböző csoportjaik számára. Ugyanakkor azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy végső soron a jezsuita rend leendő helyi tudósai – és misszionáriusai – is részben az ő köreiből kerülhettek ki, legalábbis a kiadó feltételezései, várakozásai szerint.

Ami a nagyszombati kalendáriumokban közvetített etnográfiai/antropológiai tudás lehetséges hatásainak a kérdését illeti, mindenekelőtt azt szükséges hangsúlyozni, hogy a fentiekben tárgyalt információk végső soron *irányított és felügyelt, kontrollált* információk voltak. Részei egy jezsuita „főelbeszélésnek” (*master narrative*) arról, hogy mit kell elképzelni a távoli földeken, milyenek annak lakói. Az a tény, hogy Szentiványi atya egyenesen *cenzorként* is tevékenykedett, kiválóan jelzi ennek a „főelbeszélésnek” a hatalmát a késő 17. századi Magyarország katolikus diskurzusában. A nagyszombati kalendáriumok értekezései úgy tűnik, nem csak egyféle másság-interpretációt terjesztettek. Az Európán kívüli népek *pogányosítása* mellett egyfajta *egzotizálással*, s a *démonizálás* különböző módozataival (például: *szörny-esítés*) ugyanúgy találkozhatunk, amint a fentiekben láttuk, mint egy kezdődő, racionalizálóbbról (empirikusabb?) viszonyulással és közelítéssel a nem-keresztény népek és kultúrák felé.

⁷⁴ Tengerentúli tevékenységükről általában lásd például PINZGER, 1931; BODROGI 1978; BALÁZS, 1993; amerikai tevékenységükről lásd például ÁCS, 1940, 1944; SZABÓ, 1982; BOGLÁR, 1952, 449–461.; BARTUSZ-DOBOSI, s.d. [2006]; SZ. KRISTÓF, 2012a, 2012b; BABARCZI, 2013.

A kulturális másságnak egy ilyen, igen nagy mértékben sztereotipizáló recepciója, mely a meglévő – középkori és kora újkori, skolasztikus és démonológiai, textuális és vizuális – klisék alkalmazásán alapult, alapján véve igen hasonlított ahhoz, amilyennek az Európán kívüli kultúrák 16. századi felfedezését és a kora modern keresztény, skolasztikus kultúrában való interpretációját a nyugat-európai kultúra- és utazástörténészek leírták (lásd PAGDEN, 1990 [1982], 1993; GRAFTON – SHELFORD – SIRAI, 1992). Szeretném hangsúlyozni ugyanakkor, hogy a nagyszombati kalendáriumokba illesztett értekezések – elsősorban Szentiványi atya *dissertationai* – a bennük kitapintható racionalizálóbbr, kritikusabb látásmód révén jelentős mértékben hozzájárulhattak ahhoz is, hogy a másság démonizáló megközelítése mégsem hatotta át annyira a 17–18. századi magyarországi jezsuita diskurzust (SZ. KRISTÓF, 2012b és 2012c. Lásd például NEDECZKY, 1755). Meggyőződésem, hogy a Szentiványi atyát pusztán konzervatív skolasztikusnak minősítő magyar tudománytörténeti kutatásnak (lásd különösen M. ZEMPLÉN, 1998, 15., 46.) ezt az aspektust is figyelembe kellene vennie.

Hosszú távon az Európán kívüli missziókra – és az azok által keresztény hitre téríteni szándékozott távoli kultúrákra – vonatkozó komplex tudásanyag Magyarországon is bekerült, szervesen beépült a geográfiai és természettudományi munkákba, tankönyvekbe és egyéb nyomtatványokba. A 18. század végére nálunk is részévé vált a tudományos tudás korpuszának – a magában hordozott másság-sztereotípiákkal és előítéletekkel egyetemben. Ennek a folyamatnak az állomásait, különböző ágait és összetevőit azonban még mindig elég kevésbé ismerjük (SZ. KRISTÓF, 2012b és 2012c. Lásd például BERTALANFFI, 1757; SZUHÁNYI, 1788 stb.). A kalendáriumok pedig erre az időre egy már igazán populáris, tömegkultúrát hordozó és közvetítő médiummá váltak. Jóval szélesebb közönséghez szóltak immár, mint Szentiványi atya korában – ám a jezsuiták és mindenki más purifikáló, racionalizáló törekvései ellenére továbbra is lebegtetek ún. „csodákat”.

A tanulmányban hivatkozott kalendáriumok
(ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirat- és Régi Nyomtatványtár, Budapest)

Calendarium 1676 = Calendarium Typographiae Tyrnaviensis. Ad Annum a nato in terris Deo M.DC. LXXVI. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi Astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis.

- Calendarium 1678 = *Calendarium Typographiae Tyrnaviensis. Ad Annum M.DC.LXXVIII.* [Tnava. 1677].
- Calendarium 1681 = *Prognosis coniecturalis astrologica. ... Ad Annum a Christo nato M. DC. LXXXI. Tyrnaviae. [s. d.]. Typis Academicis. Excudebat Mathias Srnensky.*
- Calendarium 1686 = *Prognosis conjecturalis astrologica. ... Ad Annum a Christo nato M. DC. LXXXVI. Monachij [s. d.]. Typis Sebastiani Rauch.*
- Calendarium 1689 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Christi, M. DC. LXXXIX. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis excusum per Joannem Christophorum Beck.*
- Calendarium 1690 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Christi, M. DC. LXXX. ... Ex calculis peritissimi et celeberrimi astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae. [s. d.]. Typis Academicis excusum per Joannem Andream Hauck.*
- Calendarium 1691 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Christi, M. DC. XCI. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis excusum per Joannem Adamum Friedl.*
- Calendarium 1692 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Christi M. DC. XCII. ... Ex Calculis peritissimi et celeberrimi Astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis excusum per Joannem Adamum Friedl.*
- Calendarium 1695 = *Prognosis conjecturalis astrologica Ad Annum a Christo nato M. DC. XCV. Tyrnaviae [s. d.].*
- Calendarium 1697 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Jesu Christi, M. DC. XCVII. ... Ex Calculis peritissimi, et celeberrimi astronomi Andreae Argoli. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis, per Joannem Andream Hoermann.*
- Calendarium 1698 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Jesu Christi, M. DC. XCVIII. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis, per Joannem Andream Hoermann.*
- Calendarium 1701 = [Címlap hiányzik] *Prognosis conjecturalis astrologica, ad annum a Christo nato M. D. C.C. I.*
- Calendarium 1709 = [Címlap hiányzik]
- Calendarium [1718] = [Címlap hiányzik]
- Calendarium 1719 = *Calendarium Tyrnaviense, Ad Annum Jesu Christi M. DCC. XIX. Tyrnaviae [s. d.]. Typis Academicis, per Fridericum Gall.*

IRODALOM

ALDROVANDI, Ulysse

1642 *Monstrorum historia. Cum Paralipomenis historiae omnium animalium*. Bononiae, Nicolaus Tebaldini.

ÁCS Tivadar

1940 *Akik elvándoroltak*. Budapest, s. n.

1944 *Magyarok Latin-Amerikában*. Budapest, Officina Kiadó.

BABARCI Dóra

2013 *Magyar jezsuiták Braziliában a 18. század közepén*. Doktori értekezés. SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Kézirat.

BALÁZS Dénes

1993 *Magyar utazók lexikona*. Budapest, Panoráma Kiadó.

BARBIER, Frédéric – BERTHO-LAVENIR, Catherine

1996 *Histoire des médias: de Diderot à Internet*. Paris, Armand Colin.

BARKER, Francis – HULM, Peter – IVERSEN, Margaret (szerk.)

1998 *Cannibalism and the Colonial World* Cambridge, Cambridge University Press.

BARTUSZ-DOBOSI László

s. d. [2006] *Jezsuiták és conquistadorok harca az indiánokért a XVII–XVIII. században*. (Különös tekintettel a magyar jézustársasági misz-sziós atyák levelezéseire és úti leírásaira). Budapest, Szent Gellért Kiadó.

BERNAND, Carmen – GRUZINSKI, Serge

1988 *De l'idolâtrie. Une archéologie des sciences religieuses*. Paris, Éditions du Seuil.

BERTALANFFI Pál

1757 *Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte*. Trnava, Academia.

Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam versionem

1983 [1969] Editio tertia emendata. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft.

BÍBOR Máté János

2008 A királyi Tudományegyetem könyvtára a felvilágosult abszolutizmus és a reformkor időszakában (1773–1843). In: SZÖGI László (szerk.): *Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei*. 33–56. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

BIKFALVI Géza

2005 P. Szentiványi Márton emlékezete. *Provinciánk Hírei*, 90 (március–április), 38–39.

BILDHAUER, Bettina – MILLS, Robert (szerk.)

2003 *The Monstrous Middle Ages*. Cardiff, University of Wales Press.

BLANCKAERT, Claude (szerk.)

1985 *La naissance de l'ethnologie? Anthropologie et missions en Amérique XVIe–XVIIIe siècle*. Paris, Éditions du Cerf.

BODROGI Tibor (válog.)

1978 *Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői I–II*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

BOGLÁR Lajos

1952 XVIII. századi magyar utazók Dél-Amerikában. *Ethnographia*, LXIII, 3–4, 449–461.

BOLLÈME, Geneviève

1969 *Les Almanachs populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles. Essai d'histoire sociale*. Paris, Mouton.

1971 *La Bibliothèque bleue. La littérature populaire en France du XVIe au XIXe siècle*. Paris, Julliard.

BRAIDA, Lodovica

1996 Les almanachs italiens. Évolution et stéréotypes d'un genre (XVIe–XVIIe siècles). In: CHARTIER, Roger – LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (szerk.): *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe XVIe–XIXe siècles*. 183–207. Paris, IMEC Éditions-Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

BRAUDEL, Fernand

1949 *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris, Armand Colin.

1958 Histoire et sciences sociales: la longue durée. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 13, 4, 725–753.

BURKE, Peter

1978 *Popular Culture in Early Modern Europe*. London, Temple Smith.

2000 *A Social History of Knowledge. From Gutenberg to Diderot*. Cambridge, UK-Malden, MA, USA, Polity Press.

CAÑIZARES-ESGUERRA, Jorge

2006 *Puritan Conquistadors. Iberianizing the Atlantic 1550–1700*. Stanford, CA, Stanford University Press.

CAVALLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk.)

1997 *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. Paris, Éditions du Seuil.

CERVANTES, Fernando

1994 *The Devil in the New World The Impact of Diabolism in New Spain*. New Haven and London, Yale University Press.

CHARTIER, Roger

1987a *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. Paris, Éditions du Seuil.

1987b Stratégies éditoriales et lectures populaires. In: CHARTIER, Roger: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. 87–124. Paris, Éditions du Seuil.

1987c „Les livres bleus.” In: CHARTIER, Roger: *Lectures et lecteurs dans la France d'Ancien Régime*. 247–270. Paris, Éditions du Seuil.

1989 Le monde comme représentation. *Annales E.S.C.* 6, 1505–1520.

1992 Laborers and voyagers: From the Text to the Reader. *Diacritics*, 22, 2, 49–61.

1996a (szerk.) *Culture écrite et société. L'ordre des livres (XIVe–XVIIIe siècle)*. Paris, Albin Michel.

1996b Lectures populaires. In: CHARTIER, Roger (szerk.): *Culture écrite et société. L'ordre des livres (XIVe–XVIIIe siècle)*. 205–227. Paris, Albin Michel.

1997 Lectures et lecteurs populaires de la Renaissance à l'Âge classique. In: CAVALLLO, Guglielmo – CHARTIER, Roger (szerk.): *Histoire de la lecture dans le monde occidental*. 315–330. Paris, Éditions du Seuil.

CHARTIER, Roger – LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (szerk.)

1996 *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe XVIe–XIXe siècles*. Paris, IMEC Éditions-Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

CSAPODI Csaba

1945–1946 Két világ határán. Fejezet a magyar felvilágosodás történetéről. *Századok*, 79–80, 85–137.

DASTON, Lorraine – PARK, Katharine

2001 [1998] *Wonders and the Order of Nature 1150–1750*. New York, Zone Books.

DEL RIO, Martín

1603 *Disquisitionum magicarum libri sex. In Tres Tomos Partiti*. Moguntiae, Joannes Albinus.

DUKKON Ágnes

2000 Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert. In: BLOME, Astrid (szerk.): *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. 237–244. Bremen. /Presse und Geschichte. Neue Beiträge, Band 1./

FEUERSTEIN-HERZ, Petra

2007 „Die Große Kette der Wesen.” *Ordnungen in der Naturgeschichte der Frühen Neuzeit*. 84–112. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

FINDLEN, Paula

1994 *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley, London, University of California Press.

FRÖLICH, Dávid

1639 *Medulla Geographiae Practicae*. Bartphae.

FÜLEMILE Ágnes

2007 Imaginárius etnográfia – a „monstrum hominis” ábrázolásának narratív és képi hagyatéka és a világ korai felfedezése. In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerk.): *Néprajz és vizuális kultúra*. 87–119. Budapest, Akadémiai Kiadó.

2010 Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics. Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature. In: DEMSKI, Dagnosław – BARANIECKA-OLSZEWSKA, Kamila (szerk.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. 28–61. Warszawa, Institute of Archaeology and Ethnology, Polish Academy of Sciences.

GELLÉRI-LÁZÁR Márta

1996 Das „Historische” in den ungarischen Kalendern der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. In: CHARTIER, Roger – LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (szerk.): *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe XVIe–XIXe siècles*. 253–268. Paris, IMEC Éditions-Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.

GRAFTON, Anthony – SHELFORD, April – SIRAI, Nancy

1992 *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*. Cambridge, London, Belknap Press of Harvard University Press.

GREENBLATT, Stephen

1991 *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World* Chicago, University of Chicago Press.

HADFIELD, Andrew (szerk.)

2001 *Amazons, Savages, and Machiavels. Travel and Colonial Writing in English, 1550–1630: An Anthology*. Oxford, Oxford University Press.

HAZARD, Paul

1961 [1935] *La Crise de la conscience européenne, 1680–1715*. Paris, Fayard. (Livre de Poche références.)

HÉBRARD, Jean

- 1996 Les livres scolaires de la Bibliothèque bleue: Archaïsme ou modernité?
In: CHARTIER, Roger – LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (szerk.): *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe XVIe–XIXe siècles*. 109–129. Paris, IMEC Éditions-Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.

JARDINE, Nicholas – SECORD, James A. – SPARY, Emma C.

- 1996 *Cultures of Natural History*. Cambridge, Cambridge University Press.

KNAPP Éva – SZÖGI László

- 2012 *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára. – University Library of Eötvös Loránd University*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára.

LE GOFF, Jacques

- 1974 Les mentalités. Une histoire ambiguë. In: LE GOFF, Jacques – NORA, Pierre (szerk.): *Faire de l’histoire III. Nouveaux objets*. 106–129. Paris, Gallimard. (Folio histoire.)

LE GOFF, Jacques (szerk.)

- 1988 [1978] *La Nouvelle histoire*. Paris, Editions Complexe.

LE GOFF, Jacques – NORA, Pierre (szerk.)

- 1974 *Faire de l’histoire III. Nouveaux objets*. Paris, Gallimard. (Folio histoire.)

LÉVI-STRAUSS, Claude

- 1973 Le champ de l’anthropologie. In: LÉVI-STRAUSS, Claude: *Anthropologie structurale deux*. Paris, Plon.

- 1974 [1958] Introduction: Histoire et ethnologie. In: LÉVI-STRAUSS, Claude: *Anthropologie structurale*. Paris, Plon.

LOOMBA, Ania – BURTON, Jonathan (szerk.)

- 2007 *Race in Early Modern England. A Documentary Companion*. New York, Basingstoke.

MAIELLO, Francesco

- 1993 *Histoire du calendrier. De la liturgie à l’agenda*. Paris, Éditions du Seuil.

MANDROU, Robert

- 1964 *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles. La Bibliothèque bleue de Troyes*. Paris, Stock.

MESSERLI, Alfred

- 1996 Propaganda und Ideologie der Schriftlichkeit in der deutschschweizer Volkskalendern. In: CHARTIER, Roger – LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (szerk.): *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation*

- en Europe XVIe–XIXe siècles*. 209–238. Paris, IMEC Éditions–Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.
- MIGNOLO, Walter D.
1995 *The Darker Side of the Renaissance. Literacy, Territoriality and Colonization*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- MIKOS Éva
2004 „Ki a barbarus?” Beszámolók távoli tájakról, egzotikus kultúrákról XVIII–XIX. század kalendáriumokban, 1760–1860. In: BORSOS Balázs – SZARVAS Zsuzsa – VARGYAS Gábor (szerk.): *Feketén-fehéren, Varsánytól Rititig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* II. 169–191. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- MIX, York-Gothard
1996 Lektüre für Gebildete und Ungebildete. Die deutsche Almanach- und Taschenliteratur zwischen Aufklärung und Romantik. In: CHARTIER, Roger – LÜSEBRINK, Hans-Jürgen (szerk.): *Colportage et lecture populaire. Imprimés de large circulation en Europe XVIe–XIXe siècles*. 239–252. Paris, IMEC Éditions–Éditions de la Maison des Sciences de l’Homme.
- M. ZEMPLÉN Jolán
1998 *A felvidéki fizika története*. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet. (Kiadja Gazda István)
- NEDECZKY László
1755 *Geographica globi terraquei synopsis*. Tyrnaviae, Typis Academicis.
- NIEREMBERG, Juan Eusebio
1635 *Historia naturae maxime peregrinae, libris XVI. Distincta*. Antwerpiae, Officina Plantiniana Balthasaris Moreti.
- NIQUET, Honoré
1648 *Physiognomia Humana Libris IV. distincta. Editio Prima*. Lvgdvni.
- OGILVIE, Brian W.
2006 *The Science Of Describing. Natural History in Renaissance Europe*. Chicago – London, University of Chicago Press.
- PAGDEN, Anthony
1990 [1982] *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney, Cambridge University Press.
1993 *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*. New Haven, Yale University Press.
- PAULER Tivadar
1857 Szentiványi Márton jellemzése. Pest, Emich Gusztáv. (Klnty: Magyar Akadémiai Értesítő)

PINZGER Ferenc

1931 *Magasztos eszmék útján*. Budapest, Katolikus missziók.

RAPAICS Raymund

1935 A természettudomány a nagyszombati egyetemen. *Természettudományi Közlöny*, 67, 257–267.

RUBIÉS, Joan-Pau

2007 *Travellers and Cosmographers. Studies in the History of Early Modern Travel and Ethnology*. Aldershot, Hampshire, GB and Burlington, VT, Ashgate Variorum.

SAID, Edward W.

1978 *Orientalism*. New York, Pantheon Books, Random House Inc.

SCHABERT, Ina – BOENKE, Michaela (szerk.)

2002 *Imaginationen des Anderen im 16. und 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

SCHOTT, Gaspar

1662 *Physica curiosa sive Mirabilia naturae et artis Libris XII comprehensa*. Herbipoli, Jacobus Hertz.

SHORE, Paul

2012 *Narratives of Adversity. Jesuits on the Eastern Peripheries of the Habsburg Realms (1640–1773)*. Budapest – New York, Central European University Press.

STÖCKLEIN, Joseph

1726 *Der Neue Welt-Bott, mit aller hand nachrichten deren Missionarien Societatis Iesu, Erster Theil, Von Anno 1642 bis 1687*. Augsburg und Graz, Philippe Martin und Johann Weith seel. Erben.

SZABÓ László

1982 *Magyar múlt Dél-Amerikában 1519–1900*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

SZENTIVÁNYI Márton

1689–1702 *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea. In tres partes divisa*. Tynnaviae, Typis Academicis.

SZÖGI László (szerk.)

2003 *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

SZ. KRISTÓF Ildikó

2002 A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabétizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet? *Acta Papensia. A Pápai Református Gyűjtemények Közleményei*, 2, 1–2, 3–29.

2008a Statisztikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16–18. század). In: FÜLEMILE

- Ágnes – Kiss Réka (szerk.): *Történeti forrás – néprajzi olvasat. Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei.* 209–224. Budapest, L'Harmattan – MTA Néprajzi Kutatóintézete. /Documentatio Ethnographica 23./
- 2008b A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század). In: Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásethnológiai fogalmak tudományos megközelítésben.* 115–134. Budapest, Balassi Kiadó. /Tanulmányok a transzcendensről VI./
- 2011 The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions. In: ADAMS, Alison – FORD, Philip (szerk.): *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders.* 309–333. Genève, Droz.
- 2012a The Uses of Demonology. European Missionaries and Native Americans in the American Southwest (17–18th Centuries). In: SZÖNYI György Endre – MACZELKA Csaba (szerk.): *Centers and Peripheries in European Renaissance Culture. Essays by East-central European Mellon Fellows.* 161–182. Szeged, JATE Press.
- 2012b Missionaries, Monsters, and the Demon Show. Diabolized Representations of American Indians in Jesuit Libraries of 17th and 18th Century Upper Hungary. In: KÉRCHY, Anna – ZITTLAU, Andrea (szerk.): *Exploring the Cultural History of Continental European Freak Shows and „Enfreakment.”* 38–73. Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing.
- 2012c Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. századokban. In: LANDGRÁF Ildikó – NAGY Zoltán (szerk.): *Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére.* 309–345. Pécs – Budapest, PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó.
- 2012d „Szep, majom, fekete ember, matska kepeket mutat neki”: a természethistória színtereinek textuális és figurális konstrukciója G. C. Raff tankönyvében, 1778/1799–1846. In: GURKA Dezső (szerk.): *Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák.* 160–176. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- 2014a Local Access to Global Knowledge: Historia naturalis and Anthropology at the Jesuit University of Nagyszombat (Trnava), as Transmitted in its Almanacs (1676–1709). In: ALMÁSI, Gábor (szerk.):

- A Divided Hungary in Europe*, vol. 1: *Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, 201–228. Newcastle, Cambridge Scholars Publishing.
- 2014b The Representation of the Australian Aborigines in Text and Picture: Dr. Med. Pál Almási Balogh (1794–1863) and the Birth of the Science of Anthropology in Central Europe/Hungary. *Caiana Revista academica de Historia del Arte y Cultura Visual de Centro Argentino de Investigadores de Arte (CAIA)* (Buenos Aires), No 5, Segundo semestre, dossier special „Ciencia y Cultura Visual” (szerk. Piroška CSÜRI – Mercedes GARCÍA FERRARI), 126–140.
- 2014c „Az ausztrál bennszülöttek teste. Almási Balogh Pál ismeretlen kézírata és az etnológia (egyik) születése Magyarországon.” In: GURKA Dezső (szerk.): *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában.* 127–144. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- (megjelenés alatt) Anthropologie dans le calendrier: la représentation des curiosités de la nature et des peuples exotiques dans les calendriers de Trnava, 1677–1773. In: *Proceedings of the conference „Le livre. La Roumanie. L’Europe.”* Colloque international à Mamaia, Roumanie, 23–27 septembre, Bucharest.
- SZUHÁNYI Xavér Ferenc
- 1788 *Notitia Orbis e variis peregrinationibus ab illustris viris susceptis deprompta.* Cassovia, Johannes M. Landerer.
- TARNAI Andor
- 1964 Szentiványi Márton. In: SÖTÉR István (főszerk.): *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* 408–409. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- THOMAS, Keith
- 1983 *Man and the Natural World Changing Attitudes in England 1500–1800.* London, Penguin (History).
- VOVELLE, Michel
- 1988 [1978] L’histoire et la longue durée. In: LE GOFF, Jacques (szerk.): *La Nouvelle histoire.* 77–108. Paris, Editions Complexe.
- WACZULIK Margit
- 1984 *A tágaló világ magyarországi hírmondói XV–XVII. század.* Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
- WORCESTER, Thomas
- 2008 *The Cambridge Companion to the Jesuits.* Cambridge, Cambridge University Press.

Ildikó Kristóf

THE *DISTANT OTHER* IN TEXTS AND PICTURES IN EARLY MODERN
HUNGARY: *HISTORIA NATURALIS* AND ANTHROPOLOGY IN THE
ALMANACS OF TRNAVA, 1676–1709 (1745)

The article investigates Latin almanacs edited and published between 1676 and 1745 in Nagyszombat (Trnava, Slovakia) at the Jesuit University. It scrutinizes what information these booklets contained about non-European peoples in general and about the indigenous peoples of the American continent in particular. Such knowledge was disseminated in *dissertationes* inserted into almanacs, and their salient feature was an endeavor to collect and classify miracles and miraculous things, people and peoples, and at the same time to rationalize this knowledge.

According to the author of the article, at least two such cognitive paths existed in the 17th century that led towards the future discipline of ethnography/anthropology: the first one was a more explicit, rigorous, religious discourse, while the other one was a tendency within the former one (a path within a path) along which skepticism towards miracles began to emerge and the secularization of miracles commenced, and in the meantime more empirical ways of observing and interpreting Other cultures could enter the scene.

The ethnographic-anthropological knowledge contained in *dissertationes* was a peculiar mixture of textual, oral and pictorial information, and it can be considered as a sort of printed *Wunderkammer*, i.e. Cabinet of Curiosities. The major source of this knowledge is the works of the Christian missionaries (especially Jesuits) working outside Europe, a more considerable part was based on a completely international textual and visual corpus: use and critique of works of authors of classical antiquity, popular(ized) travel reports, and various comprehensive contemporary works of natural sciences, some of which used information and observations taken over from missionaries' accounts.